

ARHITEKTURA NARONE I NJEZINA TERITORIJA U KASNOJ ANTICI

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 72.032(497.18+497.15)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1984-10-31

U ovom radu autor raspravlja o sakralnoj i svjetovnoj arhitekturi naronskog područja u kasnoj antici. On prije svega pokušava odrediti granice naronske biskupije, ali se to ne može precizno utvrditi. Vrlo je vjerojatno da je ona na sjeveroistoku graničila sa salonitanskom (kod Makarske), a jugoistočno s epidaurskom (južnije od Pelješca), dok je na sjeveru dopirala barem do Mostara. Neke promjene tih granica dogodile su se za vrijeme drugog salonitanskog koncila 533. godine, kada su osnovane biskupije Muccur (Makarska) i Sarsenterum. Ovaj drugi se nalazio negdje u unutrašnjosti, ili u Aržanu ili oko Mostara.

Uzvodno Neretvom nalaze se sljedeće crkve: bazilika ispod Sv. Vida u Naroni, zatim u neposrednom susjedstvu u Mogorjelu i Nerezima, te nešto dalje u Žitomislčićima, Klobuku, Mokrom i Docima. Sve te crkve imaju mnogo srodnih arhitektonskih karakteristika, pa je očito da je utjecaj za njihov nastanak morao doći iz Narone, gdje se taj tip morao, pošto je preuzet s Istoka, prethodno razviti. Stoga autor smatra da u Bosni i Hercegovini ne postoji tzv. »bosanski« tip crkava, jer ih ima i izvan tog područja, a najveća koncentracija je upravo uz Neretvu, pa je opravdana pretpostavka o Naroni kao ishodištu.

Zatim autor raspravlja o drugim tipovima crkava, kao što je ona trikonkalna u Cimu kod Mostara i ona s poligonalnom apsidom u Borasima. I za njih smatra da je poticaj morao doći iz Narone.

Nakon toga autor daje pregled građevina u primorju: Sladinac-Baćina kod Karđeljeva, Sv. Mandaljena, Sv. Petar i Sv. Ivan u Stonskom polju, pa na otočićima Lučnjaku, Gubaveu i Sutvari, te otoku Lastovu. Neke od tih crkava imaju karakteristike onih najbrojnijih koje se pojavljuju uzvodno Neretvom (Sladinac, Sv. Petar te možda i Lastovo), dok se druge više vežu uz utjecaj Salone. Prema tome na primorju se sukobljavaju utjecaji iz dva centra: Salone i Narone.

Nadalje autor se pozabavio problemom samostana, kao što je onaj na otoku Majsanu, te velikim kompleksima gospodarskog karaktera, kao što su oni u Mogorjelu kod Čapljine i Polačama na otoku Mljetu. Oba ta objekta imaju pored gospodarskog i fortifikacijski karakter u obrambenom sistemu istočne obale Jadrana u 6. st.

Navedene građevine potvrđuju ulogu Narone kao važnog središta i u kasnoj antici iz kojega se šire i razvijaju i arhitektonske ideje.

Antička se Naronna danas nalazi u selu Vidu, udaljenom oko 4 km zapadno od Metkovića. Grad je prema Pliniju bio udaljen oko 20.000 koraka od mora i smješten na desnoj, zapadnoj obali Neretve.¹ Taj podatak ne odgovara u potpunosti današnjoj geografskoj situaciji, budući da se rijeka povukla prema istoku oko 4 km, ostavljajući za sobom samo nekoliko mrtvih rukavaca.

Još prije rimske penetracije na istočnu obalu Jadrana antički pisci spominju da je u Naroni bio emporij u kojemu su robu prodavali

¹ Plinije. *Nat. hist.* III. 22.

trgovci iz čitava Mediterana². U kasnorepublikansko doba u gradu je bilo rimskih građana, tu je bilo sjedište rimskog juridičkog konventa, gdje su svoja prava tražili pripadnici brojnih ilirskih plemena i naselja.³ U doba Cezara ili Augusta Narona je dobila status rimske kolonije.⁴ Plodno zemljište, pogodan smještaj na raskrižju pomorskih i kopnenih puteva uvjetovali su da je grad procvao u rano carsko doba.

Narona je smještena na padini brežuljka visokog 58 m a njeno područje gleda prema jugoistoku (T I, sl. 1). U ranijoj fazi razvoja grada gradske su zidine obuhvaćale samo dio padine, i to onaj pri vrhu brijega, a kasnije se gradski prostor proširio sve do podnožja uzvisine, pa čak i zahvatio dio u ravnici.⁵ Usprkos činjenici što je gradsko područje u posljednjih petnaestak godina istraživano i što je okvirno utvrđen tlocrt grada, još uvijek nije sigurno koliko se grad širio u ravnom ispod brijega (T II, sl. 2). Istraživanja u ravnici su vrlo složena zbog toga što je taj dio močvaran, pa će to biti moguće tek nakon melioracije koja se predviđa izvršiti u budućnosti, jer će se tada visina vode smanjiti za više od 1 m. Pretpostavljam, međutim, da je jugoistočna granica bila približno na rijeci Neretvi, tok koje danas više slijedi potok Norin. Na temelju istraživanja i aviofotogrametrijskih snimaka proizlazi da je grad obuhvaćao približno 25 hektara.⁶

Istraživanja su danas otežana i zbog toga što na antičkim ostacima sjedi razmjerno veliko selo, koje se širi premda je na području Narone zabranjena gradnja.

Usprkos svim teškoćama i skromnim sredstvima kojima smo raspolagali za istraživanja otkriveno je nekoliko značajnih antičkih objekata i urbanističkih cjelina (gradske zidine, dio foruma i dr.), a pronađeno je, uglavnom slučajno, mnogo natpisa, skulptura, sitnog materijala itd.

Većina nalaza potječe iz ranog i srednjeg carskog perioda, a mnogo ih je manje iz doba kasne antike, tako da je ta činjenica ponekad navodila na pomisao da je grad propao u kasnoj antici, odnosno da je barem doživio izrazitu dekadenciju.⁷ Kao uzrok propasti ili dekadencije spominjali su se razni razlozi, ali se najčešće ukazivalo na zemljotrese, to više što je ovo područje trusno i danas.⁸ Grad, međutim, nije propao u 4. st. nego je kontinuirano živio sve do razorenja početkom 7. st, kada su uništeni za avaro-slavenkih navala i mnogi drugi gradovi na Jadranu. O tim teškim danima iz vremena neposredno prije uništenja grada postoji i jedan skupni nalaz (depo) zlatnog novca i nakita, među kojima je posljednji iz 602. godine.⁹ To, dakako, nije

² Pseudo Skilaks, 24; Teopomp kod Strabona VII, 317.

³ Plinije, l. c.

⁴ Usp. G. Alföldi, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 135; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 248; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1977, 35, bilj. 89.

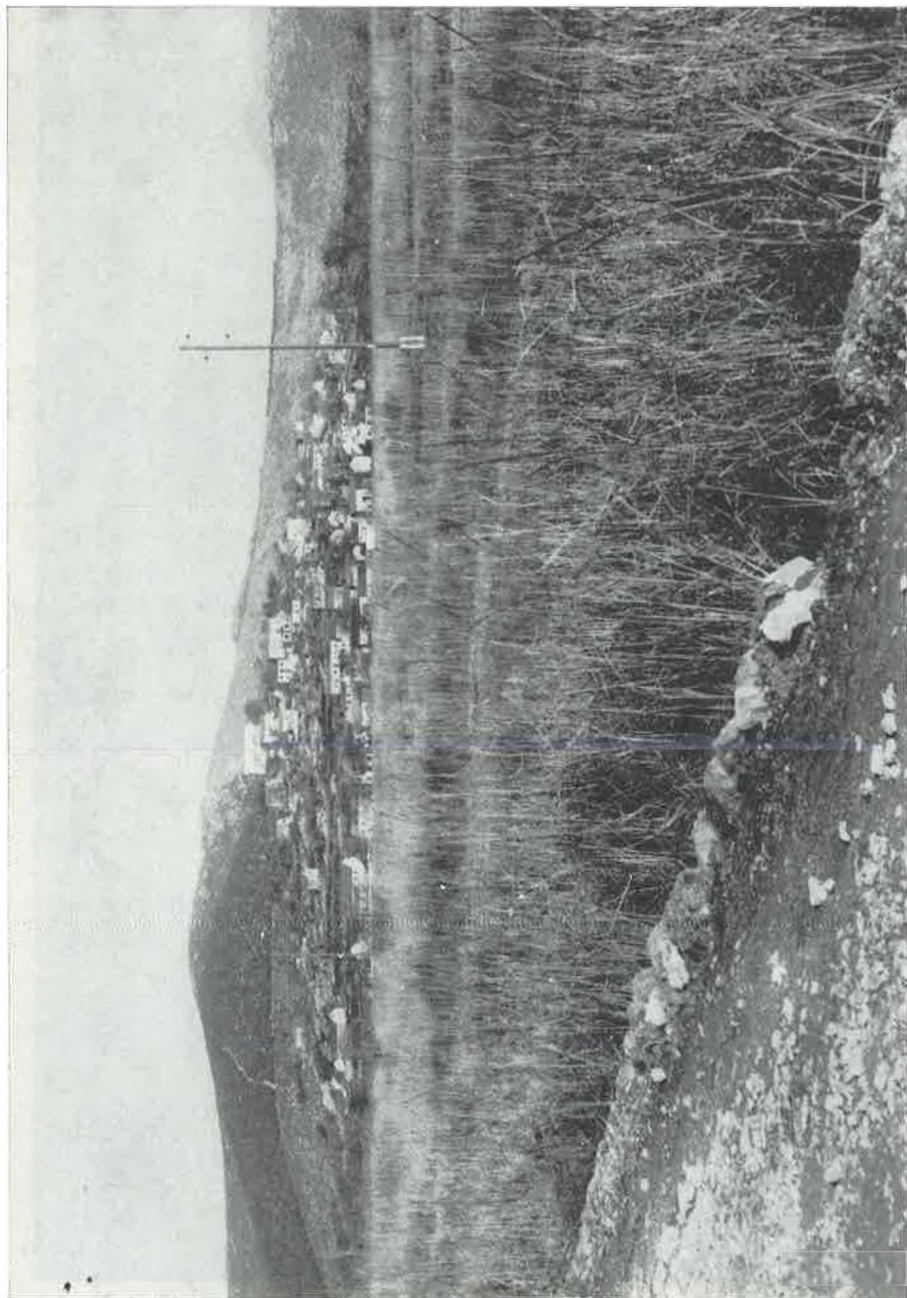
⁵ N. Cambi, »Antička Narona — Urbanistička topografija i kulturni profil grada«, *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, HAD, 1980, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 5, 128, sl. 1.

⁶ N. Cambi, l. c.

⁷ G. Alačević, »Narona e il seno marittimo naroniano«, *Bull. dalm.* XXII, 1899, 69 i d., osobito 100. Autor drži da je Narona porušena negdje između dva strašna potresa 262. i 366. Alačević u tom djelu navodi i neka druga mišljenja.

⁸ Prije desetak godina taj je dio Dalmacije pogodio snažan zemljotres.

⁹ F. Bulić, »Ripostiglio dell' ornato muliebre di Urbica e di suo marito«, *Bull. dalm.* XXV, 1902, 197 i d. Bulić u tom radu pobija Alačevićovo mišljenje o ranom uništenju grada.



T. II



3) Aviofotogrammetrijski snimak antičke Narone.

i jedini nalaz iz kasne antike, a njih se sve više pronalazi.¹⁰ Sve to svjedoči da je grad bio važno i razvijeno središte sve do u kasnu antiku.

Narona je u kasnoj antici, sasvim sigurno, bila biskupija i središte jedne velike dijeceze. To nesumnjivo proizlazi iz akata salonitanskih koncila iz 530. i 533, koji su doneseni u kasnim izvorima, kao što su *Kronika* Tome Arcidjakona (samo u verziji iz Barberinskog kodeksa),¹¹ i tzv. *Historia Salonitana Maior*.¹² Mišljenja sam da je autentičnost tih akata prilično pouzdana. U njima se donose zaključci u pogledu međusobnih razgraničavanja i osnivanja novih biskupija u Dalmaciji. Odluke tih koncila potpisuje i naronitanski biskup *Marcellus*.¹³ S obzirom na to, kao i na raniji status Narone (rimski kolonija), kao na činjenicu da je bila administrativno središte regije, nema dvojbe da je morala imati važno mjesto i u crkvenoj organizaciji koja se obično držala starih upravnih podjela. Naronitanska biskupija je na temelju popisa s prvog koncila graničila na sjeverozapadu sa salonitanskom (koja je bila i metropolija cijele rimske Dalmacije), a na jugoistoku s epidaurskom.¹⁴ Na koncilu iz 533. pojavljuje se Muccur (današnja Makarska), kao novo biskupsko središte, otprilike na pola puta između Salone i Narone, što pokazuje da se na potezu obale između ta dva grada osjećala potreba za osnivanjem jednog novog crkvenog središta.¹⁵ Koliko je zahvaćala nova biskupija od ranijeg salonitanskog, odnosno naronitanskog područja, nije, naravno, poznato. Na jugoistoku čini se nije došlo do promjene, a granica je morala biti negdje niže od poluotoka Pelješca. Naronitanska dijeceza je sigurno zahvaćala i dosta veliko područje na sjeveru, ali ni te granice nisu poznate. Ipak mišljenja sam da je prema sjeveru ta dijeceza morala dosizati približno do današnjeg Mostara, gdje je negdje u blizini, također prilikom Drugog salonitanskog koncila osnovana biskupija *Sarsenterum*.¹⁶ Točan položaj novog sjedišta biskupa nije još pouzdano utvrđen.¹⁷

¹⁰ Takvi su nalazi šljemovi iz kasnog perioda (usp. Z. Vinski, »Šljem seobe naroda nađen u Sinju«, *Starohrvatska prosvjeta*. Ser. III, 12, 1982, 8 i d; Tab. VII, 2—3), ostaci jednog pluteja s križem, kantarosom i paunovima (usp. F. Bulić, »Un frammento di bassorilievo rappresentante il calice eucaristico«, *Bull. dalm.*, XXIX, 1906, 39 i d; Tab. V; N. Cambi, »Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji«, *VAHDalm*, LXX—LXXI, 1968—69, 88, kat. 16, Tab. XIX, 6), jedan križ s Kristovim monogramom (usp. M. Abramčić, »Die altchristliche Archäologie in Jugoslawien in den letzten zwanzig Jahren«, *Actes du V^e Congrès Intern. d'archéologie chrétien*, Aix en Provence 1954, Città del Vaticano, 1953, 179), impost iz cemeteterijalne bazilike (N. Cambi, »Antička Narona«, 179), te jedan privjesak od stakla s Kristom i apostolima (usp. N. Cambi, »Krist«, str. 63 i bilj. 20, kat. br. 3 Tab. XXIV, 3).

¹¹ Toma Arcidjakon (ed. Rački), *Historia Salonitana*, Zagreb, 1894, 12 i d, osobito 15.

¹² *Historia Salonitana Maior* (ed. N. Klaić). Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti. Odjeljenje za društ. nauke, knj. 55, 81 i d.

¹³ Usp. bilj. 11 i 12.

¹⁴ Toma Arcidjakon, 15; *HSM*, 82.

¹⁵ Podjela teritorija i osnivanje novih dijeceza itd. bili su također na dnevnom redu ovih koncila. Usp. Toma Arcidjakon, 16 i *HSM*, 83.

¹⁶ Toma Arcidjakon, 16; *HSM*, 83.

¹⁷ Sjedište ove biskupije smještalo se u Aržanom u blizini Imotskog (F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, I, Zagreb, 1925, 171) ili zapadno od Mostara (Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972, 142; usp. i geografsku kartu sl. 31) Nedavno se pokušalo tu biskupiju ubicirati u Cimur kod Mostara (usp. T. Anđelić, »Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara«, *Dolina rijeke Neretve...*, Izdanja HAD, 5. 5—14. 1980. str. 981).

Nema dvojbe, dakle, da je Narona bila najvažnije crkveno središte u jednoj široj regiji između Salone i Epidaura, te u donjem toku rijeke Neretve.

Starokršćanski su objekti u samoj Naroni, na žalost, vrlo slabo istraženi. Njih je, međutim, moralo biti vrlo mnogo. Donekle je istražen samo jedan, dok se za još dva zna lokacija, ali ova dva posljednja nisu bila istražena. Od ta dva objekta jedan je sigurno cemeterijalna bazilika, jer se nalazi koju stotinu metara izvan gradskih zidina, na lokalitetu Erešove bare.¹⁸

Istražena građevina nalazi se preko rječice Norina (sl. 3), što bi možda moglo ukazivati da se radilo o cemeterijalnoj crkvi, ali ipak po svoj prilici nije tako, budući u prilog tome ne govore otkriveni ostaci arhitekture, a nije pronađen ni jedan jedini grob. Ta je bazilika standardnog plana s narteksom i pobočnim prostorijama uz obje duže strane (južne i sjeverne) crkve.¹⁹ Te sporedne prostorije su međusobno a i u odnosu na crkvu prilično simetrično raspoređene. Većina tih prostorija je komunicirala s crkvom koja je zajedno s narteksom bila duga 30 m, a široka, obuhvaćajući i pobočne prostorije, oko 17 m, što pokazuje da je njen plan dosta širi nego što je to uobičajeno (odnos dužine i širine je manji od 1:2). Da li je prostor bazilike bio podijeljen na brodove, teško je kazati, budući da je seoska crkva sv. Vida uništila ostatke poda, ali, s obzirom na to da se nije pronašlo ostataka stupova, to bi možda govorilo u prilog pretpostavci da je postojao samo jedan jedini brod. Plan ove crkve je bitno različit od onoga koji se javlja u Salonu, jer ni jedna jedina među brojnim salonitanskim crkvama nema na sličan način raspoređene sporedne prostorije. U salonitanskim se primjerima, naime, baptiserij i pripadajuće prostorije nalaze sjeverno od bazilike koncentrirane na jednom mjestu, a ne simetrično raspoređene uz bočne zidove. Takvi su primjeri tzv. ortodoksna i arijanska katedrala.²⁰

Iako je ovaj tip bazilike do sada registriran na području Narone jedan jedini put, ipak nema nikakve sumnje da je on snažno utjecao na razvoj crkvene arhitekture u čitavoj regiji, a posebno u zaleđu uz rijeku Neretvu.²¹

Gotovo identičan primjer nalazi se samo nekoliko kilometara zračne linije prema sjeveru od Narone, u Mogorjelu (sl. 4),²² ali je ova posljednja dvojni crkveni objekt. Sjeverna crkva u Mogorjelu svojim izgledom i rasporedom sporednih prostorija je vrlo slična naronitanskoj, osim u dimenzijama (u Naroni je crkva dosta veća) i, naravno, u detaljima.

Sličan raspored prostora pokazuje i crkva u Nerezima, koji se nalaze vrlo blizu Mogorjela, na suprotnoj obali rijeke Neretve (sl. 5). Ona se razlikuje od prethodno spomenute po osmerokutnom obliku

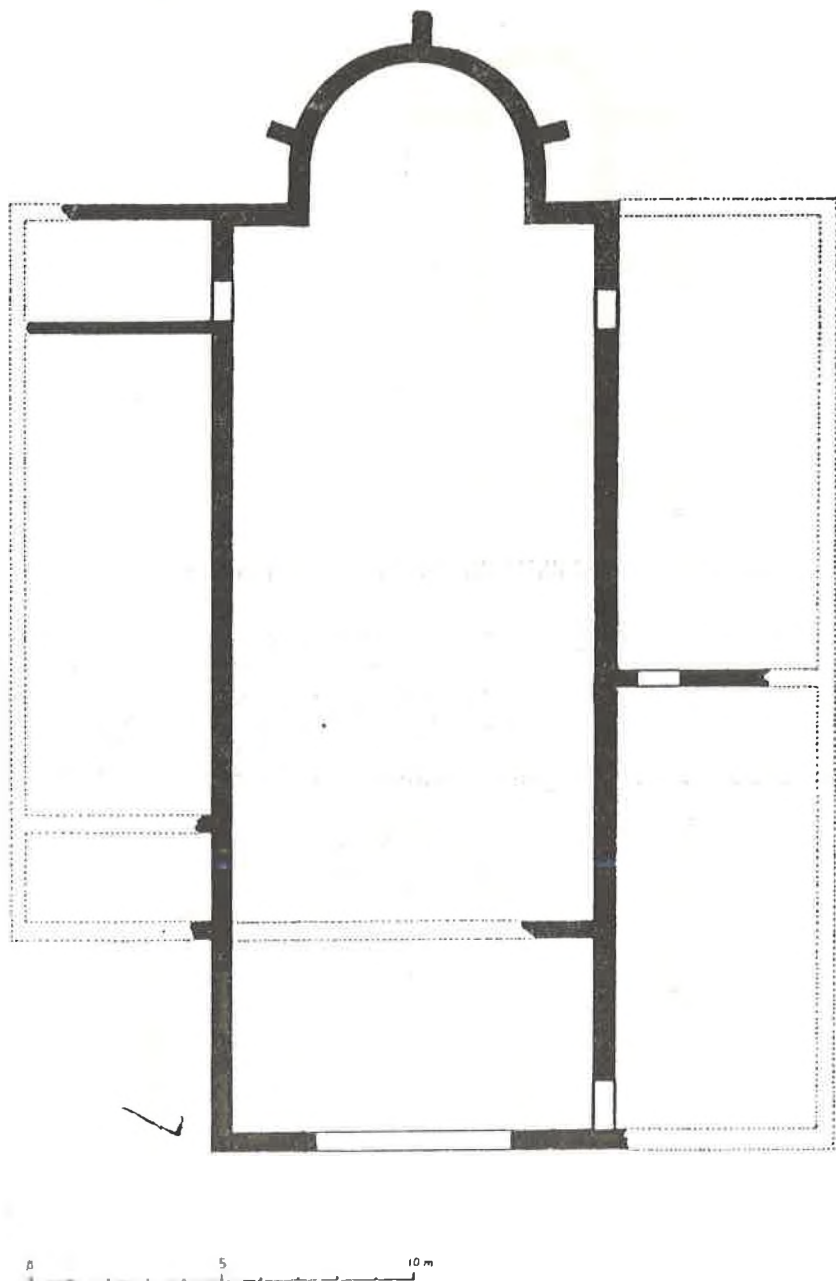
¹⁸ Usp. F. Bulić, »Ripostiglio«, 208. Bazilika nije do sada istraživana jer se nalazi u močvari. S tog lokaliteta potječu dva imposta o kojima je bilo riječi u bilj. 10.

¹⁹ N. Cambi, »Narona, Vid kod Metkovića«, *Arheološki pregled*, 14, 1972, 62 i d.; N. Cambi, »Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali«, *Materijali*, XII, 1976, 246 i d.

²⁰ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951, 47 i d., sl. II, 13; III, 1.

²¹ N. Cambi, »Neki probmeli«, 247.

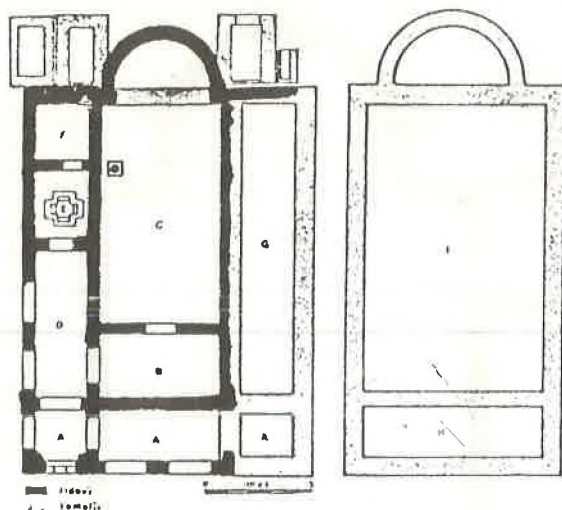
²² E. Dyggve — H. Vettters, *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien*, Wien, 1966, 44, sl. 21, Tab. XVII, 2; Đ. Basler, *Arhitektura*, 105, sl. 107.



Sl. 3. Tlocrt bazilike ispod Sv. Vida u Naroni (rekonstrukcija).

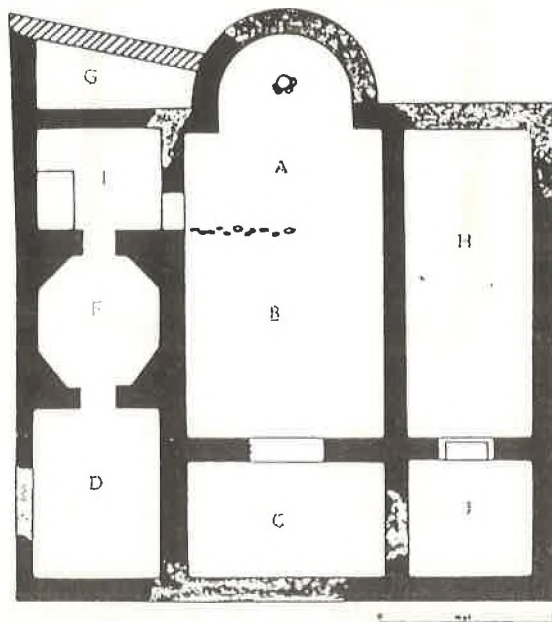
unutrašnjosti baptisterija s križnom piscinom koji joj daje nešto luksuzniji izgled.²³ Vrlo je vjerojatno da je ta prostorija bila presvođena. Bazilika je manjih dimenzija od one u Mogorjelu.

²³ D. Sergejevski, »Bazilike u Nerezima i Docu«, GZM, N. s. XIV, 1959, 163 i d; Đ. Basler. *Arhitektura*, 105. sl. 107.



Sl. 4. Tlocrt dvojnih bazilika u Mogorjelu (prema: Đ. Basler).

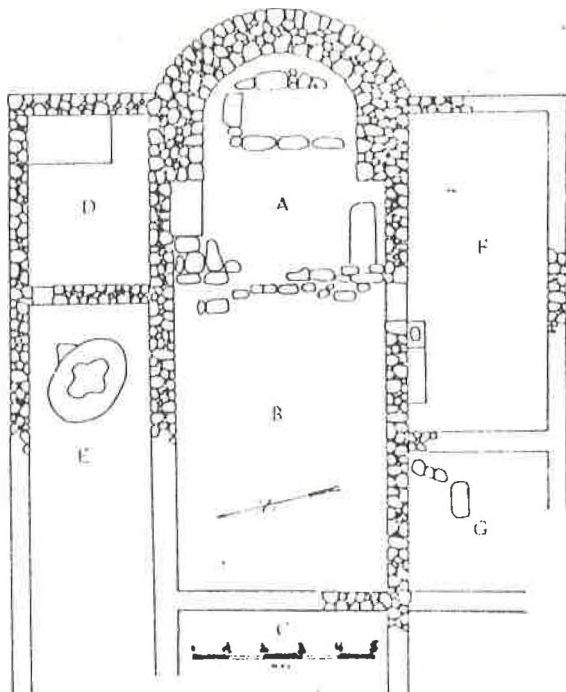
Crkvama u Mogorjelu i Nerezima blizak je objekt u Klobuku, koji se mogao rekonstruirati, iako je znatan dio crkve propao (sl. 6).²⁴ Specifičnost te građevine je samo u tome što je njena uska i duga prostorija bila naknadno dodana. No, to još više pokazuje težnju da se kompleks, makar i u fazama, izradi simetrično s prostorijama na obje strane crkve i tako dostigne naronitanski uzorak. I u Klobuku se, kao



Sl. 5. Tlocrt crkve u Nerezima (prema: Đ. Basler).

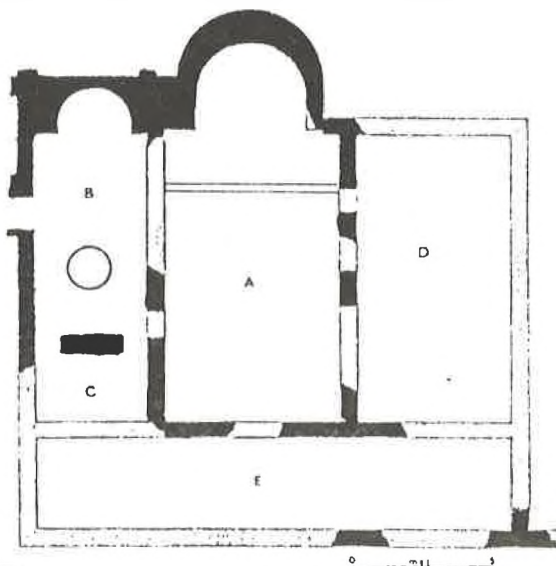
²⁴ D. Sergejevski, »Starokršćanska bazilika u Klobuku«, GZM, N. s. IX.

i u Mogorjelu i Nerezima baptisterij nalazi na istom mjestu, ali je zdenac izvana specifičnog elipsoidnog, a iznutra križnog oblika sa zaobljenim krajevima krakova.



Sl. 6. Tlocrt crkve u Klobuku (prema: Đ. Basler).

Crkva u Mokrome je također u biti istog tipa (sl. 7).²⁵ Njene su bočne prostorije čak šire od ukupne dužine objekta, ali ih je manje nego u prethodno spomenutim primjerima, a narteks je kontinuiran

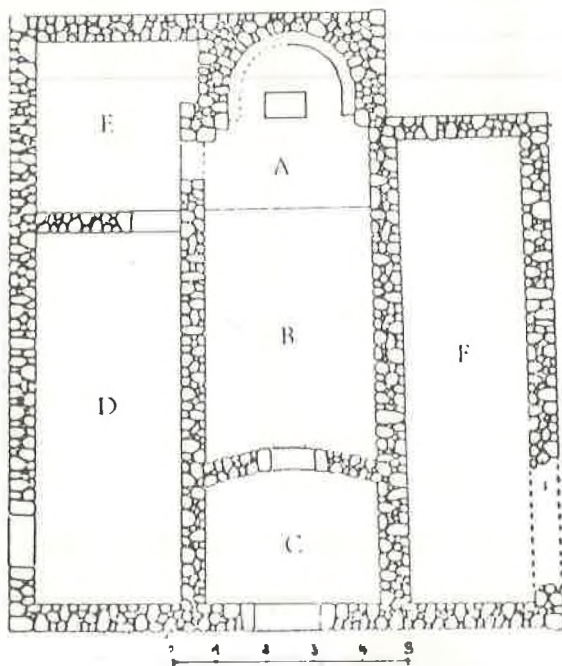


Sl. 7. Tlocrt crkve u Mokrom (prema: Đ. Basler).

²⁵ D. Sergejevski, »Bazilika u Mokrom«, GZM, N. s. XV—XVI, 1960—61 i d., Tab. I—III; Đ. Basler, *Arhitektura*, 100 i d., sl. 100.

i prati cijelu širinu građevine s bočnim prostorijama. Specifično je i rješenje baptisterija koji je duga uska prostorija s upisanom apsidom i okruglim bazenom, zatim manjim polukružnim dodacima poput uha te jednim predvorjem.

Na sličan je način riješena crkva u Docima (sl. 8).²⁶ Njene specifičnosti su samo upisana apsida u debljini istočnog zida crkve, te zakrivljeni ulazni zid iz narteksa u brod. Nije sigurno da li je crkva imala baptisterij, ali je to vrlo vjerojatno.



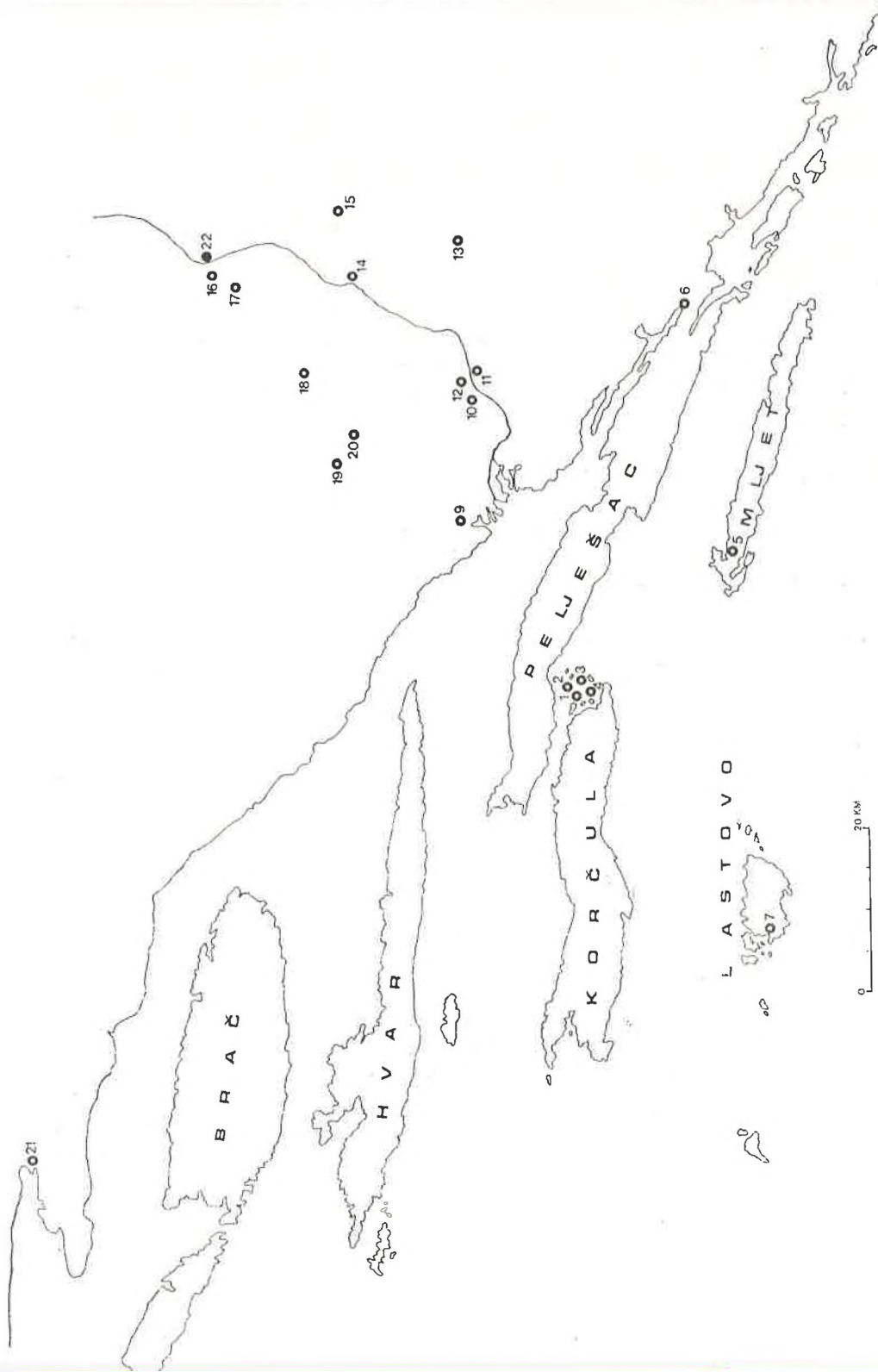
Sl. 8. Tlocrt crkve u Docima (prema: Đ. Basler).

Nešto raskošniju varijantu ovog tipa crkava pokazuje kompleks građevina u Žitomislčićima, koji se sastoji od dvije crkve.²⁷ Kao i u Mogorjelu i ovdje se brojne prostorije nalaze s obje strane sjeverne crkve. Na istom je mjestu i baptisterij s križnom piscinom. Obje su crkve jednobrodne, a zajedničko dvorište povezuje sve građevine u jedinstveni kompleks.

Dvostruke crkve u Mogorjelu i Žitomislčićima su sjedočanstva rasprostranjenosti takvih dvojnih objekata i dublje u unutrašnjosti. Oni su bili vrlo omiljeni na obali i u dalmatinskim gradovima. Smatram da je poticaj za gradnju dvojnih crkava u zaleđu mogao doći samo iz Narone.

²⁶ D. Sergejevski, »Bazilike u Nerezima i Docu«, 163 i d.; Đ. Basler, *Arhitektura*, 82, sl. 72.

²⁷ Tlocrt crkve u Žitomislčićima nije, barem koliko je to meni poznato, do sada publiciran, premda je dosta dobro opisan. Usp. T. Anđelić, »Neki objekti«, 262 i d.



Sl. 9. Karta rasprostranjenosti starokršćanskih crkava i drugih kasnoantičkih građevina u narooitanskoj dijecezi: 1) Lučnjak; 2) Majsan; 3) Sutvara; 4) Gubavac; 5) Mijet-Polače; 6) Ston; 7) Lastovo-Ubli; 8) Epidaurum; 9) Sladinac-Baćina kod Kardeljeva; 10) Narro-

Bazilike ovakvih oblika i rasporeda prostorija koje se nalaze uzduž lateralnih zidova jedinog broda crkve nazivaju se obično u arheološkoj literaturi kod nas »bosanskima«, jer su se prvi put registrirale u Bosni i Hercegovini i jer su još uvijek tamo najčešće. Međutim, ako se pogleda gustoća njihove rasprostranjenosti bez obzira na suvremene političke granice, tada se zapaža da su one najviše koncentrirane na području naronitanske dijeceze (sl. 9). te da su dosta brojne i izvan Bosne i Hercegovine, a da ih ima čak i izvan granica Jugoslavije, što sve ukazuje na neadekvatnost naziva »bosanske« crkve.²⁸ S druge strane, postojanje jednog razmjerno monumentalnog primjerka takvog tipa u samoj Naroni i drugih dvaju u njenoj neposrednoj blizini, u Mogorjelu i u Nerezima (iako se oba lokaliteta nalaze nekoliko kilometara unutar teritorije Bosne i Hercegovine), ukazuje da je ishodište ovog tipa moralo biti u centru biskupije, otkuda su se širile sjevernije ali i južnije (o čemu će još kasnije biti riječi) po župama njezina teritorija. Nije isključeno da su neke građevine radili i majstori iz Narone, kao na primjer one u Mogorjelu, a možda i u Nerezima. O tome se, međutim, u sadašnjem stanju istraživanja teško može govoriti. Osim u Bosni (Lepenica,²⁹ Mujdžići,³⁰ Založje I³¹ itd.), objekti sličnog tipa susreću se i u Dalmaciji (Otok kod Sinja,³² Dikovača kod Imotskog,³³ Srma kod Šibenika,³⁴ Vrana kod Zadra³⁵ itd.), u Istri (Nezakcij,³⁶ Muntajana³⁷ itd.), Sloveniji (Vranje kod Sevnice³⁸) i Austriji (Duel³⁹). Iako ovih nekoliko posljednjih imaju i neke svoje specifičnosti koje se nikako ne mogu dovesti u vezu s eventualnim utjecajem Narone, sve navedeno pokazuje da je taj tip crkve rezultat jedne graditeljske a možda i liturgijske prakse koja je odnekuda presađena na Balkan i inaugurirana u Naroni, otkuda se širila dublje u unutrašnjost. Mišljenja sam da je to lokalna adaptacija standardnog bazilikalnog plana svedenog na

²⁸ Mnogi autori iz Bosne i Hercegovine smatraju da postoji jedan tip tlocrta karakterističan za ovu regiju, kao na primjer D. Sergejevski. »Plan der frühchristliche Basiliken Bosniens«, *Akten des XI Intern. Byzantinisten Kongresses*, München, 1960, 563 i d.; Đ. Basler, *Arhitektura*, passim; itd.

²⁹ V. Skarić, »Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)«, *GZM*, XLIV, 1932, 8 i d., sl. 4 i 5; Đ. Basler, *Arhitektura*, 104 i d.

³⁰ D. Sergejevski, »Kasnoantički spomenici iz Jajca«, *GZM*, L, 1938, 51, sl. 3; Đ. Basler, *Arhitektura*, 120, sl. 129 i 130.

³¹ I. Čremošnik, »Arheološka istraživanja u okolici Bihaća«, *GZM*, N. s. XIII, 1958, 51, sl. 3; Đ. Basler, *Arhitektura*, 120, sl. 129 i 130.

³² Ova bazilika nije do sada još publicirana.

³³ I. Tonković, »Starokršćanska crkva pod gomilom 'Dikovača' u Zmijavcima, župe Podbabja Imotskoga«, *Bull. dalm. XXII*, 1899, 211 i d., Tab. VIII—IX. Tlocrt tu publiciran nije točan, jer se na sjevernoj strani nalazi baptisterij. Novi rezultati istraživanja nisu još objavljeni.

³⁴ Z. Gunjača, »Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika«, *Arheološki vestnik*, XXIX, 1978, 626, sl. na str. 627.

³⁵ B. Ilakovac, »Vranska regija u rimsko doba«, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 18, 1971, 115, sl. 16.

³⁶ R. Egger, »Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum«, *Sonderschr. Österr. Arch. Inst.*, IX, Wien, 1916, 115, sl. 105.

³⁷ A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka, 1981, 43, sl. 40.

³⁸ P. Petru-Th. Ulbert, »Vranje kod Sevnice«, *Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski gradec*, Ljubljana, 1975, 21 i d., sl. 17 a.

³⁹ R. Egger, »Ausgrabungen in Feistritz a. d. Drau, Oberkärnten«, *Österr.*

uski dugi brod, bez podjele na sporedne brodove, s dodatkom pomoćnih prostorija, simetrično raspoređenih uz duže strane crkve. U tim prostorijama je smješten baptisterij (obično se nalazi na sjevernoj strani koja je tako arhitektonski i liturgijski značajnija). Rasporedom prostorija uz duže strane crkve objekt najčešće gubi longitudinalni naglasak.

Daleko sam od pomisli da se ovakav tip crkve razvio u Naroni i da predstavlja naronitansku specifičnost u starokršćanskom svijetu. Nema, naime, dvojbe da je takav tip crkve već postojao na Istoku. Lukusuznije varijante ovog tipa s tri broda postoje na primjer u Nea Anchialos (bazilika D)⁴⁰ i na otoku Kosu (oba u Grčkoj).⁴¹ U tim bazilikama sporedni prostori su također smješteni uz bočne strane crkve, a baptisterij je na sjevernoj strani, čime ta strana dobija i arhitektonski i liturgijski naglasak. I u tim primjerima sporedne prostorije su prouzrokovale gubitak longitudinalnog aspekta crkve, jer je ona tako dobila jednu gotovo kvadratnu formu. Vrlo je vjerojatno da je primorski pojas Egejskog mora razvio ovakvu formu crkve i da su se otuda proširile drugdje po Sredozemlju. Mišljenja sam da je taj tip prihvaćen u Naroni i da se otuda proširio u unutrašnjost. Neke specifičnosti crkava sličnog tipa u sjevernojadranskom ambijentu pokazuje da poticaj za njihovu gradnju sigurno nije došao iz Narone, nego izvorno iz centara radijacije, ali o tome sada nije mjesto za diskusiju. Narona je imala, međutim, bez sumnje svoju izrazitu ulogu u razvitku, standardizaciji i rasprostiranju toga tipa na području antičke Dalmacije.

Nije jasno kada se ovaj tip arhitekture pojavio u Dalmaciji, jer je teško pouzdano datirati bilo koju od spomenutih bazilika. Vjerujem ipak da se on u Naroni počeo pojavljivati već u prvoj polovici 5. st., kada se u većini gradova Dalmacije pojavljuju velike bazilike.⁴² S obzirom pak na to da do veće kristijanizacije seoskog stanovništva dolazi tek u 6. st.,⁴³ očito je da većina spomenutih crkava pripada upravo tom periodu. Potvrda u tom pogledu bila bi i relativno sigurna datacija crkava u Mogorjelu u 6. st.⁴⁴ S druge strane, držim da je vrlo teško govoriti da je bilo koja od ovih građevina rezultat graditeljske djelatnosti Gota, kako često pretpostavljaju neki naši istraživači,⁴⁵ iako su, naravno, neke i mogle nastati kao posljedica njihovih religioznih potreba. Istina je samo to da nikakav arhitektonski ili skulpturalni ili bilo koji drugi element ne govori tome u prilog. Pokušaj V. Paškvalina da te građevine datira na temelju tipa grobnih komora sa svodom koji

⁴⁰ D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano, 1977, 53, sl. 31.

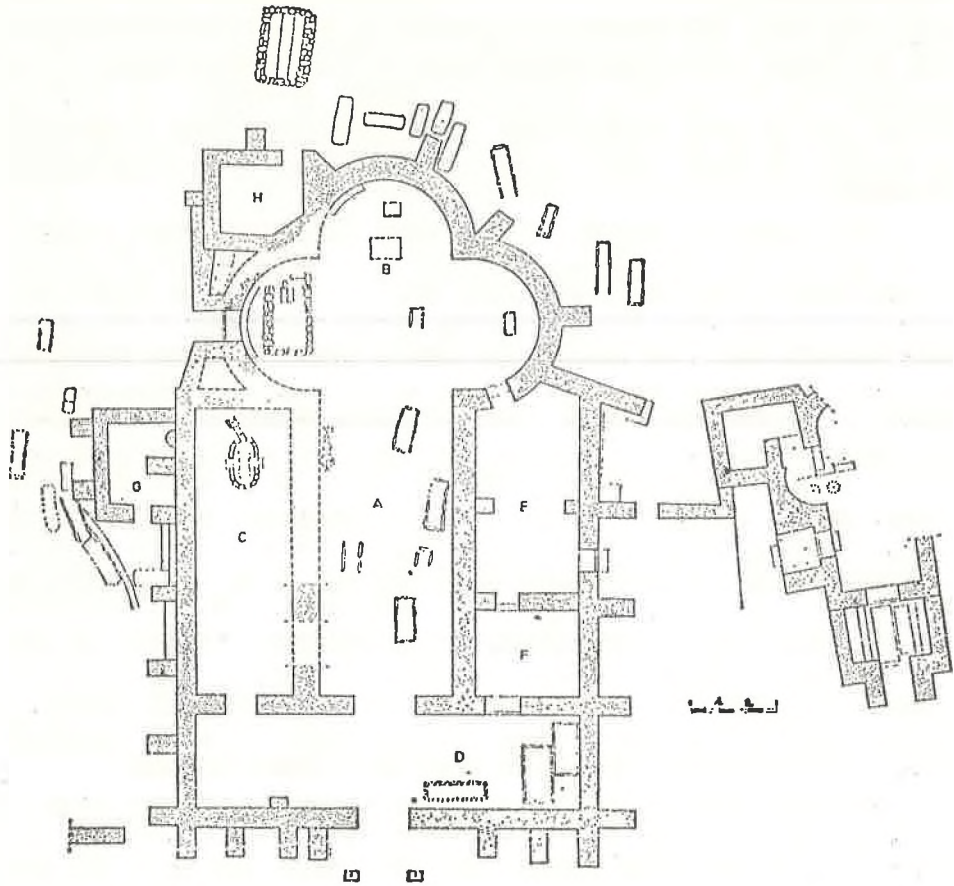
⁴¹ D. Pallas, o. c., 230, sl. 161.

⁴² Velike se bazilike počinju pojavljivati već u drugoj polovici 4. st. u Salonu, ali u 5. st. postaju sasvim uobičajene. Usp. E. D yg g v e, *History*, 23 i d., 49 i d., 76 i d.

⁴³ Usp. N. C a m b i, »Neki problemi«, 268 i d.

⁴⁴ Usp. bilj. 22.

⁴⁵ Ovu tezu je prvi iznio M. A b r a m i ć, »Gli Ostrogoti nell' antica Dalmazia«, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medio evo*, Spoleto, 1956, 2 i d., zatim je prihvaćaju drugi, kao na primjer D. S e r g e j e v s k i, *Bazilika u Dubrovniku*, *Sensio*, 1956, 40; D. P a s k v a l i n o, *Arhitektura*, passim itd.



Sl. 10. Tlocrt crkve u Cimu kod Mostara (prema: T. Anđelić).

se ponekad pojavljuje u tim crkvama je metodološki pogrešan.⁴⁶ Te su grobnice trajale od 3. pa do 6. st. a možda i malo kasnije, pa, s obzirom na njihovo dugo trajanje, ne mogu biti polazna točka za bilo kakvu dataciju.

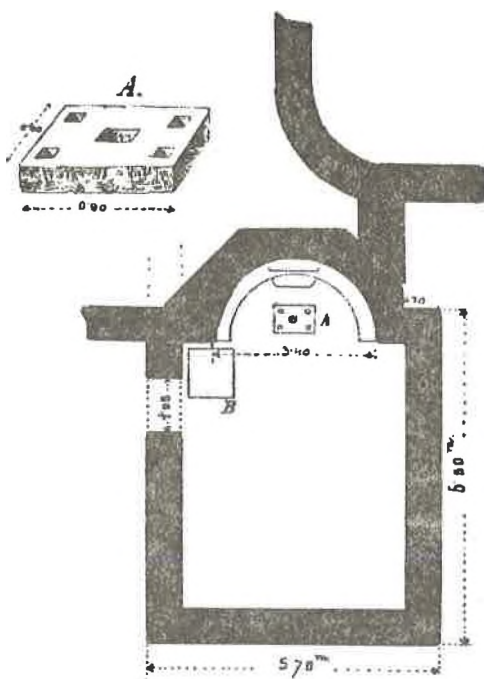
Osim naprijed obrađenog tipa crkava, u naronitanskom području se pojavljuju još neki drugi koji nemaju direktne veze s prethodnima, ali sam uvjeren da su i oni sigurno dobili impulse za gradnju iz Narone.

Jedan vrlo zanimljiv kompleks sakralnih objekata istražen je u Cimu, u neposrednoj blizini Mostara (sl. 10).⁴⁷ To je najsjevernija lokacija, za koju pretpostavljam da se mogla nalaziti unutar teritorija naronitanske biskupije. Spomenuta je građevina nešto kompleksnijeg tlocrta. Ona na istočnoj strani završava trikonkosom, a svaka konka izlazi direktno jedna iz druge, poput trolista djeteline. Sa strana uskog

⁴⁶ V. Paškvalin, »Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine«, *Adriatica, Praehistorica et Antiqua, Miscellanea Gregorio Novak Dicata*, Zagreb, 1970, 667. i d.

⁴⁷ T. Anđelić, »Kasnoantička bazilika u Cimu«, *GZM*, N. s. XXIX, 1974,

broda nalaze se uzdužne prostorije, simetrično raspoređene lijevo i desno, od kojih je sjeverna služila čitavom svojom dužinom kao baptisterij, dok su dvije južne mogle biti *diaconicon* i *prothesis*. U baptisteriju je bila elipsasta piscina. Građevina je bila ojačana brojnim kontraforima koji su služili za ojačavanje i rasterećivanje svodovne konstrukcije. Do crkve je bila trikonkalna memorija s malim predvorjem. Ona nije u cjelini sačuvana. Zanimljivo je da je memorija imala ostatke pregrade koja je zatvarala centralnu konku.



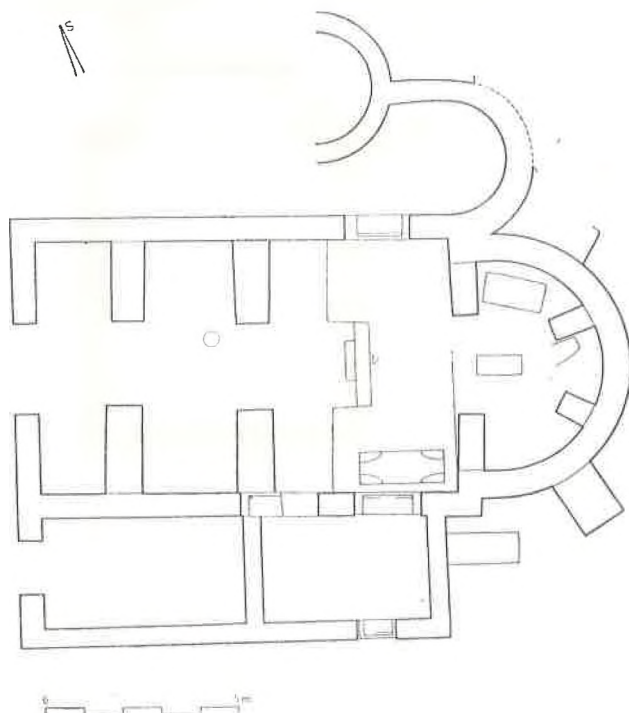
Sl. 11. Tlocrt crkve u Borasima (prema: Č. Truhelka).

Ovakav tip trikonkalne crkve nije do sada poznat u Naroni, ali se čini da se jedna takva građevina zapaža na fotogrametrijskoj avio-snimci, samo, naravno, nije sigurno, jer bi se moglo raditi i o nekoj drugoj javnoj zgradi, kao što su na primjer terme. Sličnih crkvenih gradnja, kao što je spomenuta iz Cima, ima relativno dosta u Dalmaciji. U svakom slučaju je, po mom mišljenju, poticaj za gradnju takvih objekata morao doći iz primorja, i to najvjerojatnije iz Narone, preko koje su i inače stizali impulsi s mora prema unutrašnjosti. Spomenute crkve trikonkalnog tlocrta proširile su se u Dalmaciji u 6. st. po svojoj prilici pod utjecajem Istoka.⁴⁸

⁴⁸ Usp. N. Cambi, »Threeconchal Churches in Dalmatia«, *Actes du X^e Congrès Intern. d'arch. chrétienne (en titre)*

U pogledu rasporeda sporednih prostorija crkva u Cimu u potpunosti odgovara primjerima o kojima je već bilo riječi (Mogorjelo, Nezezi itd.), jer ima potpuno simetričan raspored uz južni i sjeverni zid crkve. Takav raspored pokazuje da se od uobičajene prakse nije odstupalo čak ni u slučajevima kad je osnovni tip crkve bio različit.

Sjeverno od Narone nalazi se još jedan ponešto različiti sakralni objekt. To je mala crkvice ili pak oratorij u Borasima (sl. 11) koji ima jednostavni pačetvorinasti brod i poligonalnu apsidu.⁴⁹ Takva apside je vrlo rijetka u starokršćanskoj arhitekturi Dalmacije i plod je, nema dvojbe, utjecaja Bizanta.⁵⁰ Poligon takvih apsida u Dalmaciji ima manji broj stranica od apsida crkava u sjevernoj Italiji i Istri, pa je očito da se ne može raditi o utjecaju iz tog sjevernojadranskog ambijenta.⁵¹ Objekt u Borasima je, po svoj prilici, nastao u 6. st., kada jačaju bizantski utjecaji u Dalmaciji, osobito nakon što su Goti izgubili Dalmaciju.⁵²



Sl. 12. Tlocrt crkve u Sladincu - Bačina kod Kardeljeva (prema: I. Fisković).

⁴⁹ Č. Truhelka, »Rimske iskopine u Vitini«, GZM V, 1893, 678 i d., sl. 5; D. Basler, *Arhitektura*, 70.

⁵⁰ U Dalmaciji je ta forma apsida vrlo rijetka. Mislim da se morala pojaviti u Dalmaciji za vrijeme Justinijana, iako je na Istoku već od ranije poznata, kao što je na primjer slučaj kod bazilike u Meriamliku. Usp. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, 1975, 250, sl. 199.

⁵¹ Takav je slučaj samo kao primjer apsida S. Giovanni Evangelista u Raveni (usp. P. Grossmann, »Zum Nutex von S. Giovanni Evangelista zu Ravenna«, *Röm. Mitt.*, LXX, 1964, 208, sl. 1). Gotovo sve sačuvane bazilike u Raveni imaju sličnu konstrukciju apsida.

Sakralni objekti u primorskom pojasu naronitanske biskupije pokazuju ponešto drugačiji *facies*. Tipični tlocrti koje smo susretali u sjevernom dijelu te dijeceze tu su znatno rjeđi, ali ih ipak ima.

Najznačajniji primjer takvog tlocrta je onaj otkriven prilikom izgradnje jadranske ceste u Sladincu (Baćina) kod Kardeljeva (sl. 12), ali s obzirom na to da na njemu leži nekoliko privatnih kuća, nije ga bilo moguće u potpunosti istražiti, posebice na njegovoj sjevernoj i zapadnoj strani.⁵³ To je kao i kod prethodno spominjanih slučajeva (Mogorjelo, Nerezi, Klobuk itd.) jednostavna jednobrodna građevina s velikom apsidom, te prostorijama prizidanim uz sjeverni i južni lateralni zid bazilike. Na sjevernoj su se strani očuvala dvije apside, ali onoj zapadnoj nedostaje pripadajuća prostorija koja se morala na nju nadovezati, jer nije mogla biti otkopana. U toj je prostoriji po analogijama iz sjevernog dijela naronitanske dijeceze morao biti baptisterij. On je približno odgovarao situaciji kao i u kompleksu u Mokrom (sl. 7). Čemu je služila druga apsida koja se odvaja od tjemena ove i produžuje prema istoku, teško je kazati. Možda se radi o memoriji, ali za to ipak nema nikakvog pouzdanog dokaza. Na južnoj strani crkve nalaze se dvije uske prostorije. Istočna komunicira s crkvom, pa je valjda služila kao *diaconicon*, dok druga ima vrata na zapadu prema vani i nije jasno čemu je služila. Pred bazilikom je vjerojatno bio narteks, ali ni on nije mogao biti iskopan.

U srednjem vijeku crkva je dobila znatne izmjene. Tako je dobila vrlo snažne kontrafore s unutrašnje strane, indicirajući tako da je tada bila pokrivena svodom,⁵⁴ dok su kontrafori na apsidu vrlo vjerojatno originalni i imali funkciju potpornja za težinu svoda kalote. I za ovu crkvu je teško kazati kada je nastala, ali je sigurno morala biti podignuta u 5. ili 6. st.

Najmonumentalniji primjer crkve u priobalnom pojasu naronitanske biskupije je ona sv. Mandaljene u Stonskom polju (sl. 13).⁵⁵ To je polje bilo dio *ager centuriatusa* kolonije Narone, pa je shodno tome sasvim sigurno pripadalo kasnijoj biskupiji tog grada.⁵⁶ Ta je crkva drugačijeg tipa od prethodno spominjanih. Organizacija prostora je izrazito longitudinalna, bez ikakvih dodataka uz bočne zidove. Čini se da je crkva bila u početku znatno kraća i da je zauzimala samo istočni dio, koji je čak i nešto širi od kasnijeg dodatka na zapadnoj strani. Tu mogućnost nagovještava ostatak poprečnog zida pred prezbiterijem s južne strane.

Slučajevi produžavanja crkvenih građevina su poznati, osobito onda kad se radi o memorijalnim građevinama, kao što je na primjer bio slučaj u Kapljuču u Saloni.⁵⁷ Apsida Sv. Mandaljene je velika i široka, a pred njom su se očuvali ostaci baze oltarne pregrade. Tri snažna pilona dijelila su crkvu u tri broda, od kojih je srednji osobito širok u odnosu na bočne. Pred crkvom je bilo približno kvadratno predvorje (atrij) ili pak vrlo dubok narteks. Vrata su u srednjem vijeku

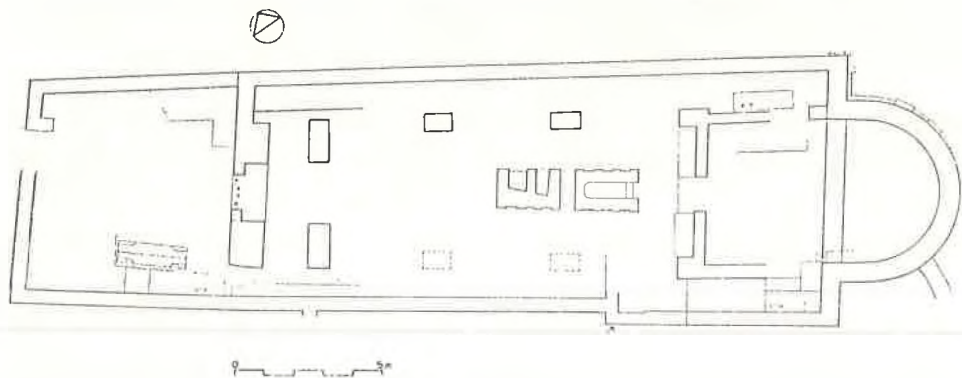
⁵³ Usp. I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja«, *Dolina rijeke Neretve...*, Izdanja HAD, 5, Split, 1980, 214, sl. 2, 3.

⁵⁴ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 216.

⁵⁵ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 222 sl. 15, 16.

⁵⁶ M. Zaninović, »Limitacija stonskog polja«, *Adriatica, Praehistorica et Antiqua. Miscellanea G. Novak Dicata*, Zagreb, 1970, 489 i d.

⁵⁷ E. Duggve, *History* 77, sl. IV, 12b.



Sl. 13. Tlocrt crkve sv. Mandaljene u Stonskom polju (prema: I. Fisković).

bila sužena, a tu su dodana i ojačana za zvonik u isto doba.⁵⁸ U to je doba crkva pretrpjela i neke druge preinake, tako da je dosta teško utvrditi njen izvorni oblik. U sredini crkve, točno po longitudinalnoj osi postoje dvije zidane baze, koje su najvjerojatnije služile kao ambon.⁵⁹

Ovaj tip crkve je mnogo bliži graditeljskoj praksi koja je karakteristična za sakralnu arhitekturu na obalnom pojasu Dalmacije. Ona je prilično srodna bazilici na Kapljuču, ne samo po načinu produžavanja broda, nego i po zakrivljenosti zidova, podjeli na brodove pilonima itd.⁶⁰ Atrij pred crkvom nije uobičajen u Dalmaciji. Jedini je primjer, koliko je to barem meni poznato, onaj pred južnom crkvom na Marusincu u Saloni.⁶¹ Tu su, međutim, oko atrija trijemovi kojih nema u Stonu, pa je to više problematična interpretacija navedenog prostora pred crkvom sv. Mandaljene. Zanimljivo je da ova crkva uopće nema pomoćnih prostorija uz lateralne zidove. Ona je čitava koncipirana u longitudinalnoj osi. Crkva je po svoj prilici iz 6. st., premda nema nekih posebnih karakteristika koje bi na to decidirano ukazivale.⁶²

U stonskom polju postoje još tri jednostavne male crkve s pridodanim prostorijama sa strana ili bez njih. Najzanimljivija je ona sv. Petra (sl. 14), koja na sjevernoj strani ima pridodanu usku pravokutnu prostoriju nepoznate namjene.⁶³ S obzirom na tu prostoriju, a i s obzirom na široku apsidu ona se uklapa u naronitansku graditeljsku praksu koja je bila osobito omiljena uzvodno Neretvom. Crkva je također po svoj prilici iz 6. st., ali je u srednjem vijeku dobila brojne preinake.⁶⁴

⁵⁸ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 224.

⁵⁹ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 223.

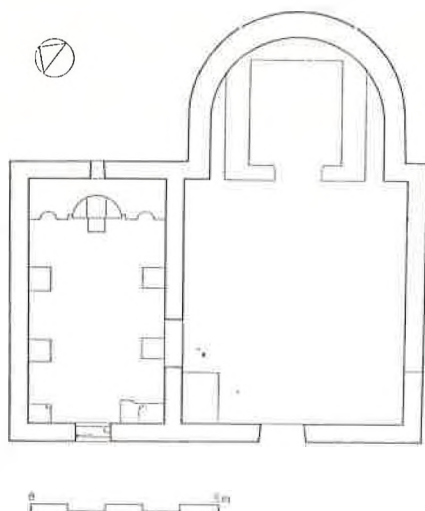
⁶⁰ Usp. J. Brøndsted - Fr. Weibach — E. Dygge, *Recherches à Salone I*, Copenhagen, 1928, 36 i d, Tab. I.

⁶¹ R. Egger — E. Dygge, *Forschungen in Salona III*, Wien, 1939, 14 i d., sl. 23, Tab. 1.

⁶² I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 224, misli da datacija ostaje još uvijek otvorena. Jedna indicija za 6. st. možda bi mogla biti ostaci slika-rija na zidovima kojih je karakter srodan tom vremenu, jednako kao i skulpturalna dekoracija crkve.

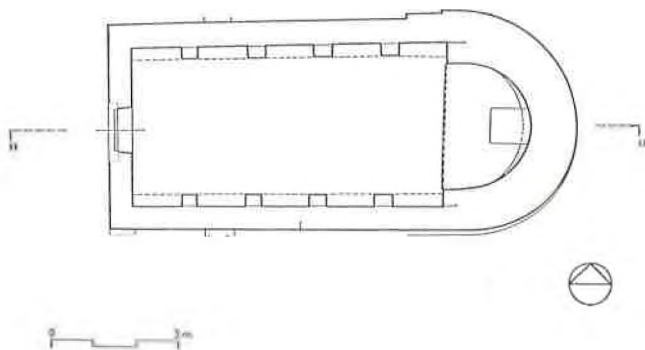
⁶³ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 224 i d., sl. 19.

⁶⁴ I u ovoj crkvi su očuvani ostaci fresaka i skulpturalne dekoracije iz 6. st.



Sl. 14. Tlocrt crkve sv. Petra kod Stona (prema: I. Fisković).

Crkvice sv. Ivana je u osnovi bez sumnje starokršćanska građevina, ali je danas teško razlučiti što je starije a što mlađe nadozidavanje (sl. 15).⁶⁵ Kasniji je sigurno unutrašnji zid apsida dodan da bi ojačao raniju apsidu, te lezene unutar broda, koji je, što je dosta neobično, širok koliko i sama apside.⁶⁶ Takvih građevina ipak ima u Dalmaciji, kao što su Sv. Jadre na otoku Braču,⁶⁷ u Istri Sv. Pelagija u Črvaru itd.,⁶⁸ pa u njeno starokršćansko porijeklo ne treba sumnjati.



Sl. 15. Tlocrt crkve sv. Ivana kod Stona (prema: I. Fisković).

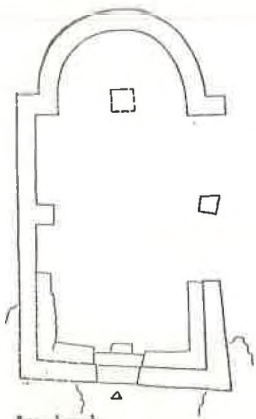
⁶⁵ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 224 i d., sl. 18.

⁶⁶ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 225.

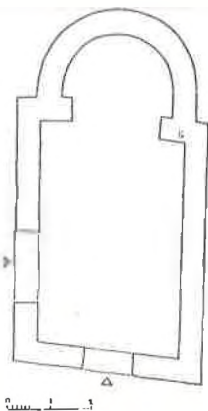
⁶⁷ Usp. I. Fisković, »O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti«, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII—IX, 1982, 180, sl. na str 183. U ovom slučaju, međutim, apside je upisana u masivni istočni zid crkve.

⁶⁸ A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb—Pazin, 1982, 49 i d. Tab. XII

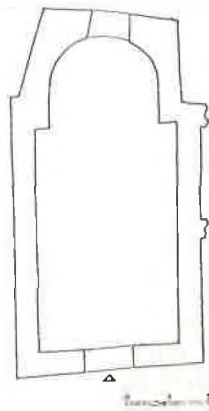
Na otočićima u kanalu između Pelješa i Korčule identificirano je nekoliko starokršćanskih sakralnih objekata. Te se crkvice jednostavnog tlocrta nalaze na otočićima Lučnjaku (sl. 16),⁶⁹ Gubavcu (sl. 17),⁷⁰ i Sutvari (sl. 18).⁷¹ Prve dvije imaju uobičajenu polukružnu apsidu, a treća trapeznu, što je po svoj prilici posljedica bizantskog tipa poligonalnih apsida koje se pojavljuju katkada u Dalmaciji u 6. st., o čemu smo nešto više kazali kad se govorilo o maloj građevini u Borasima.⁷² Zanimljivo rješenje ima i crkvice na Lučnjaku, koja nema južni zid crkve nego pилone, tako da oni tvore neku vrst trijema.⁷³ Takve jednostavne crkvice su brojne u Dalmaciji. Sve su vrlo skromnih dimenzija i najčešće nemaju nikakvih sporednih prostorija.⁷⁴



Sl. 16. Tlocrt crkvice
na Lučnjaku
(prema: I. Fisković).



Sl. 17. Tlocrt crkvice
na Gubavcu
(prema: I. Fisković).



Sl. 18. Tlocrt crkvice
na Sutvari
(prema: I. Fisković).

Naronitanskoj dijecezi pripadao je po svoj prilici i otok Lastovo. Za to, naravno, nema nikakvih pouzdanih dokaza, ali je on najbliže upravo ovoj biskupiji, a znatno je udaljeniji i od Salone i od Epidaura. Na tom je otoku još prije pedesetak godina P. Marconi iskopao i objavio jednu crkvicu jednostavnog tlocrta (sl. 19).⁷⁵ Ona se nalazi u naselju Ubli, relativno blizu mora. Radi se o crkvi s jednim jedinim brodom, ali su joj uz lateralne zidove pridodani pomoćni prostori, kao i

⁶⁹ I. Fisković, »Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu«, *VAHDalm*, LXV—LXVII, 1963—65, 156 i d., sl. 5, 6.

⁷⁰ I. Fisković, »Ranokršćanske crkvice«, 151, sl. 3.

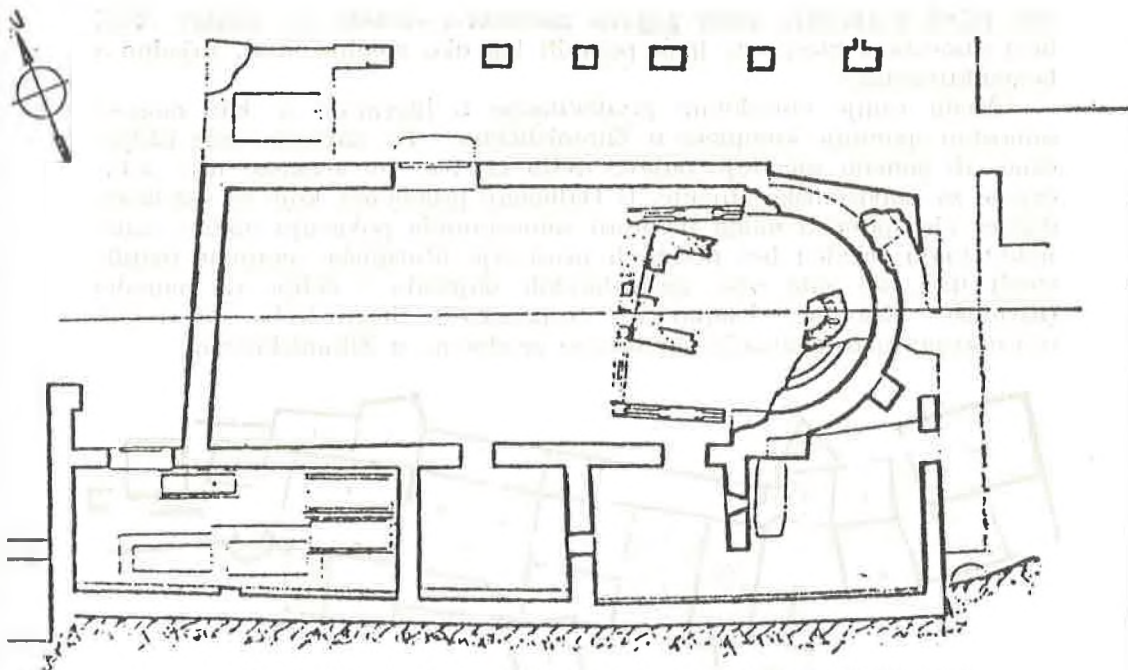
⁷¹ I. Fisković, »Ranokršćanske crkvice«, 143, sl. 2.

⁷² Iako je apsida malo iskrivljena, tu se ipak očito radi o poligonalnoj apsidi poput one u Borasima (usp. bilj. 49).

⁷³ I. Fisković, »Ranokršćanske crkvice«, sl. 6. Portikat uzduž lateralnog zida pojavljuje se katkada, kao na primjer u Lastovu (usp. bilj. 75), ali samo jedan pylon namjesto lateralnog zida je vrlo rijedak fenomen.

⁷⁴ Takve se crkvice pojavljuju na otocima Cresu (A. Mohorovičić, »Problemi tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera«, *Ljetopis JAZU*, knj. 62, 1957, 492, Tab. 12), Pagu (A. Šonje, »Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag [Jugoslawien]«, *Akten des VII Intern. Kongress f. christl. Archäol.*, Trier 1965, 700 i d., sl. 17), Šipanu (I. Fisković, »Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu«, *Prilozi pov. um. u Dalm.*, 18, 1970, 5 i d., sl. na str. 16 i d.).

⁷⁵ P. Marconi, »Antichità di Lagosta«, *Bull. della Comm. Arch. Com.*, LXII,



Sl. 19. Tlocrt crkve u Ublima na Lastovu (prema: P. Marconi).

kod crkava na naronitanskom području, s tom razlikom što se uz sjeverni zid nalazi jedan trijem kojega krov podržavaju snažni piloni. Usprkos jednoj takvoj za Dalmaciju originalnoj arhitektonskoj ideji (drugdje je takav trijem dosta uobičajen arhitektonski element⁷⁶), ipak je tu prisutna koncepcija pomoćnih prostorija sa strana jednostavnog broda, o čemu je ovdje bilo dosta riječi. Čudno je što pred crkvicom nije postojao narteks.

Osim već navedenih karakteristika sakralne graditeljske prakse i to kako u obalnom tako i u unutrašnjem pojasu naronitanskog teritorija, kao vrlo česta pojava može se zapaziti izrada groba za relikvije (u nekima su čak pronađeni i sami relikvijari⁷⁷), a rjeđe i sam grob za cijelog pokojnika.⁷⁸ Ispod poda crkava, a isto tako i sporednih prostorija često se pokapaju vjernici,⁷⁹ a to se osobito može zapaziti u narteksu, baptisteriju itd.⁸⁰ Pojava grobova ukazuje da su ove crkve osim normalne liturgije imale i sepulkralnu namjenu. U sepulkralne svrhe nisu čini se služile jedino crkve u Naroni i Mogorjelu.

U naronitanskoj je dijecezi sigurno bilo više samostanskih građevina. Njih je u Dalmaciji moralo biti dosta, jer o njima govori Jeronim,

⁷⁶ Na primjer u Siriji Dair Siman itd. Usp. B. Brenk, *Spätantike und Frühes Christentum*. Berlin, 1977, str. 227, sl. 58.

⁷⁷ Kao na primjer u Cimur (usp. T. Anđelić, »Kasnoantička bazilika u Cimur«, 201, tab. XIII, 1, 2, 3 a-c. Vjerojatno u Mokrom (usp. Đ. Basler, *Arhitektura*, 101).

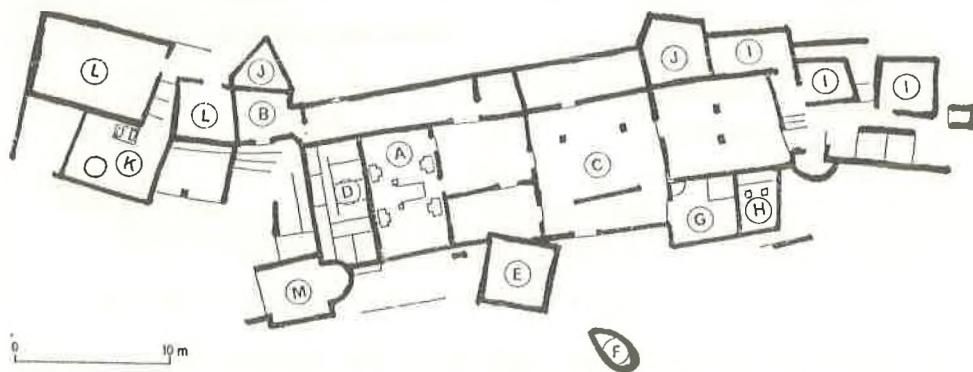
⁷⁸ Vrlo vjerojatno u Klobuku (usp. Đ. Basler, *Arhitektura*, 86).

⁷⁹ Na primjer u Sladincu-Baćina (usp. I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 214 i d).

⁸⁰ U narteksu na primjer u Mokrom (usp. Đ. Basler, *Arhitektura*, 102), a u baptisteriju u Nerezima (usp. Đ. Basler, *Arhitektura*, 106).

čije riječi potvrđuju ranu pojavu monaštva, osobito na obali.⁸¹ Veći broj samostana morao se ipak pojaviti tek oko sredine 6. st. zajedno s benediktincima.⁸²

Među ranije obrađenim građevinama u literaturi se kao mogući samostan spominje kompleks u Žitomislčićima.⁸³ To, naravno, nije isključeno, ali pomalo začuđuje pojava dviju crkava, što svakako nije uobičajeno za samostanske objekte. U Dalmaciji građevine, koje se s dobrom dozom vjerojatnosti mogu pripisati samostanima pokazuju obično samo jednu malu crkvicu bez posebnih prostorija liturgijske namjene (baptisterij itd.), ali zato više gospodarskih objekata i ćelija za monahe (Rižinice,⁸⁴ Crkvina,⁸⁵ Klapavica,⁸⁶ Stipanska⁸⁷). Stoga treba još uvijek biti oprezan u pripisivanju samostanu građevine u Žitomislčićima.



Sl. 20. Tlocrt samostana na Majsanu (prema: I. Fisković).

Samostan je, međutim, nesumnjivo bio nedavno otkopani kompleks na Majsanu, u kanalu između Pelješca i Korčule (sl. 20).⁸⁸ U tu su svrhu bili adaptirani objekti neke ranije gospodarske zgrade.⁸⁹ Glavni ulaz ima nekoliko stepenica (B), a najvažnije su prostorije grupirane oko dva dvorišta s trijemovima (C), te memorije (A) s terasom (D). Memorija (A) je očito ranije morala imati neku drugu svrhu (sl. 21). Kad je u njoj izgrađen grob s pristupnim hodnikom i presvođenom komorom iznad kojega je izrađena meka vrsta baldahina, ona je dobila novu funkciju. Baldahin je raniju funkciju negirao jer pokriva neke prozore, a njega su podržavala 4 pilona približno T presjeka. Mišljenja sam da je to izrazita koncepcija memorije i da je starokršćanskog, a ne srednjovjekovnog nastanka, kako misle istraživači tog kompleksa.⁹⁰ Uz južni zid memorije nalazio se još jedan slični grob, ali

⁸¹ Epistola ad Heliodorum i Epistola ad Julianum, *Migne, P. L. T.*, 594, 10: 905.

⁸² Pojavu benediktinaca teško je sa sigurnošću utvrditi u Dalmaciji, ali su oni bez sumnje uhvatili korijena vrlo brzo nakon osnivanja reda u 6. st.

⁸³ To misli T. Anđelić, »Neki objekti«, 262.

⁸⁴ Usp. N. Cambi, »Neki problemi«, sl. 23.

⁸⁵ Usp. N. Cambi, »Neki problemi«, sl. 24.

⁸⁶ Usp. N. Cambi, »Neki problemi«, sl. 25.

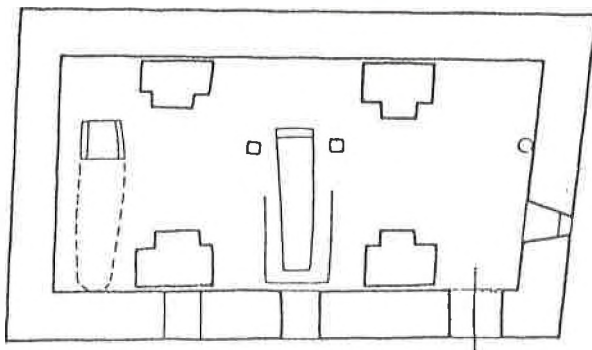
⁸⁷ Usp. N. Cambi, »Neki problemi«, sl. 26.

⁸⁸ Usp. I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 230, sl. 23 i 24; osim toga usp. i C. Fisković, »Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu«, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. XI, 1981, 137 i d.

⁸⁹ Usp. I. Fisković, l. c, te C. Fisković, »Antička naseobina na Majsanu«, *Prilozi pov. um. u Dalm.*, 24, 1984, 5 i d.

⁹⁰ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 230, sl. 23 i 24.

je njegovo mjesto u odnosu na prostoriju bez nekog arhitektonskog akcenta.⁹¹ Problematično je da li je crkvice (M) iz starokršćanskog ili ranosrednjovjekovnog doba.⁹² Periferno su smješteni prostori gospodarskog karaktera (spremišta, turnjačnica, bunari, cisterne), zatim kuhinja, praefurnium, ćelije (G, H, I). Uz sjevernu ivicu objekta nalaze se i dvije kule s karakterističnim kasnoantičkim ostacima u obliku trokuta, kakvi su se često upotrebljavali u zidinama Salone i drugdje u kasnoj antici.⁹³



0 3m

Sl. 21. Tlocrt memorije samostana na Majsanu (prema: I. Fisković).

Očito je da je taj samostan živio duže vremena, tj. od 5. st. pa dalje kroz srednji vijek, gdje je 998. godine pristao dužd Petar Orseolo prilikom prvog mletačkog osvajanja Dalmacije.⁹⁴

U okviru naronitanskog teritorija postoje i dva vrlo zanimljiva veća i kompleksna arhitektonska objekta koji su prvenstveno sekularnog karaktera. Nema sumnje da oba spadaju među najvažnije arhitektonske cjeline iz kasne antike kod nas uopće.

Prvi od njih je utvrđena *villa* u Mogorjelu, u neposrednoj blizini Narone. Ona je nastala početkom 4. st. na jednom većem gospodarskom objektu uništenom u požaru još u 3. st.⁹⁵ Ta je građevina približno

stav u pogledu dogradnje pilona u memoriji. On misli da je to uzor na trotravejni tip crkvice predromaničke arhitekture na južnom Jadranu. To bi ukazivalo da možda pomišlja na starokršćansko porijeklo. Nedavno je pak na skupu HAD-a u Dubrovniku, posvećenom problemima arheologije na dubrovačkom području, pledirao za preromaničko podrijetlo tog baldehina, o čemu sam već tada izrazio suprotno mišljenje.

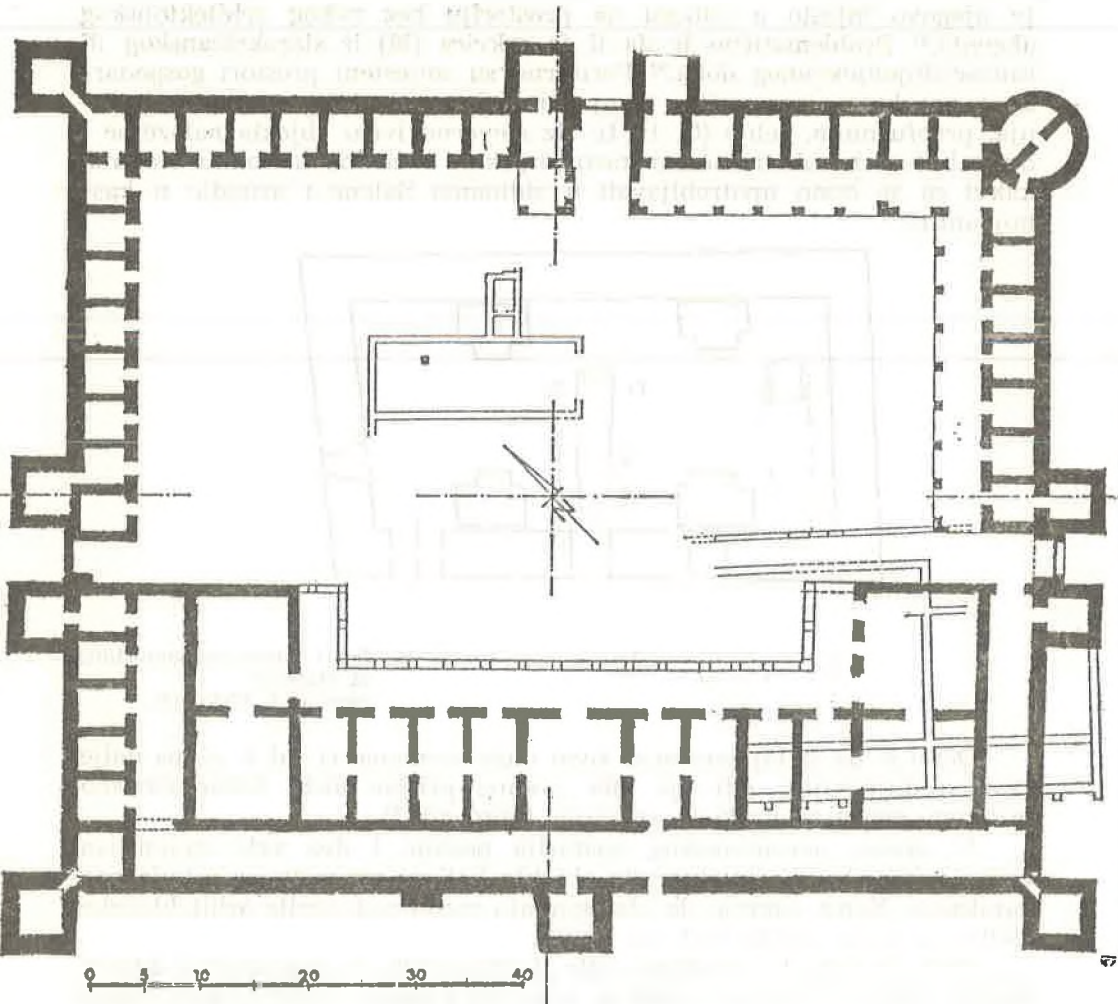
⁹¹ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, l. c., spominje da su u tom grobu pronađena tri skeleta koja su po svojoj prilici pripadala osnivačima samostana, dok u centralnom nije bilo ljudskih ostataka. U prvom je po svojoj prilici bio korpus ili relikvije sv. Maksima, pa je dobio arhitektonski naglasak kao martirij.

⁹² I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 232 i d. Autor misli da se radi o jednoj srednjovjekovnoj crkvi. Čini mi se, međutim, da bi mogla biti i starokršćanska, jer, kad je kompleks pretvoren u samostan, morao je dobiti crkvu, a osim ove druge nema. Možda je ona bila temeljito prerađena u srednjem vijeku.

⁹³ Gotovo sve fortifikacije u kasnoantičko doba dobijaju trokutasti vrh na četvrtastom tijelu. To se osobito dobro zapaža u Salonu. Usp. *Recherches à Salone*, I, 17 i d., plân B.

⁹⁴ Usp. N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1972, br. 38, str. 47.

⁹⁵ E. Dyggve — H. Vetters, *Mogorjelo*, 41, sl. 19, 20; Đ. Basler, *Arhitektura*, 38, sl. 8.



Sl. 22. Tlocrt utvrđene vile u Mogorjelu (prema: Đ. Basler).

kvadratnog oblika, sa zidinama i kvadratnim kulama (jedna je kružna) koje flankiraju troja vrata i ojačavaju uglove zidova (sl. 22). Samo je jedna kula uz mala vrata na sredini južnog obrambenog zida. Unutar zidina na južnoj strani nalazi se glavna stambena zgrada s trijemom poput rizalita istaknutim prostorijama. Najveće su dvorane na krajevima i u sredini zgrade, pa su one očito bile najvažnije u cijelom kompleksu. Oko izbica uz zidove na južnoj strani nalazio se također trijem.

Objekt je propao negdje početkom 5. st. — po nekima za vrijeme provale zapadnih Gota — ali je vjerojatno kasnije obnovljen, kada je u 6. st. poslužio kao dio fortifikacijskog sistema za osiguranje plovnog puta Neretvom i važnog raskršća kopnenih puteva.⁹⁶ Iz tog kasnijeg

⁹⁶ E. Dyggve — H. Vetters, o. c., 44.

razdoblja potječu dvojne crkve u kojima je već ranije bilo riječi (sl. 4).⁹⁷ Crkve su, naime, uobičajene u takvim utvrdama na Jadranu.⁹⁸

Uz rijeku Neretvu bilo je još takvih fortifikacija, od kojih je najznačajnija ona u Osinju na samom ušću rijeke, ali ona nije, na žalost, snimljena i istražena.⁹⁹ Dublje u unutrašnjosti još su utvrde na bregovima, kao što su Biograci,¹⁰⁰ Blagaj,¹⁰¹ Koštur¹⁰² i Stolac,¹⁰³ ali one više izgledaju kao zbjegovi nego kao sistem organiziranih kastela. S obzirom na slabu istraženost tih objekata još je uvijek teško govoriti o nekom eventualnom fortifikacijskom sistemu uzduž Neretve, premda ga treba očekivati.

Mogorjelo je po svoj prilici lokalitet po kojem je u kasnoj antici dobilo ime naselje *Ad Turres* u selu Tasovčićima.¹⁰⁴ U tlocrtnom i arhitektonskom stilističkom pogledu građevina u Mogorjelu se povezuje uz Dioklecijanovu palaču u Splitu¹⁰⁵ i Gamzigrad u Srbiji.¹⁰⁶

Drugi vrlo važan ali vrlo kompleksan arhitektonski sklop koji je postojao na naronitanskom području je onaj u Polačama na otoku Mljetu (sl. 22b). Vrlo je vjerojatno, naime, da se je sjeverozapadni dio otoka nalazio u okviru naronitanske biskupije, dok se za drugi dio otoka to ne bi moglo kazati. Ne radi se tu samo o palači o kojoj se toliko mnogo pisalo,¹⁰⁷ nego o brojnim objektima koji tvore jednu arhitektonsko-urbanističku cjelinu koja obuhvaća gotovo čitavu duboku uvalu (sl. 23).¹⁰⁸ Centralno mjesto ima spomenuti poznati objekt koji se sastoji od velike bazilikalne dvorane s poligonalnom apsidom i dvije približno kvadratne prostorije postavljene transversalno na glavnu dvoranu. Predvorje, postavljeno također transversalno na glavnu dvoranu, flankiraju dvije kule poligonalnog oblika. Prospekt palače gledao je na more (sl. 23b, 24).

⁹⁷ Usp. bilj. 22.

⁹⁸ Nedavno je utvrđen veći broj takvih fortifikacija na obali i otocima istočnog Jadrana (Dubrovnik, Mljet, Biševo, Žirje, Kornat, Vrgada, Barbat na Rabu, Palacol kod Lošinja itd.). Od ovih publicirana su samo dva: Kornat (I. Petricioli, »Toreta na otoku Kornatu«, *Adriatica, Praehistorica et Antiqua, Miscellanea G. Novak Dicata*, Zagreb, 1970, 717 i d.) i Palacol (A. Badurina, »Bizantska utvrda na otočiću Palacol«, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Zagreb, HAD, 1982, Izdanja HAD, 7, str. 171 i d.).

⁹⁹ Ova utvrda nije objavljena.

¹⁰⁰ V. Radimsky, »Rimska razvalina Biograci u Mostarskom blatu«, *GZM*, VI, 1984, 443 i d.; Đ. Basler, *Arhitektura*, 59 i d., sl. 32.

¹⁰¹ Đ. Basler, *Arhitektura*, 47 i d., sl. 17, 18, 19.

¹⁰² Đ. Basler, *Arhitektura*, 50 idd, sl. 20 i 21.

¹⁰³ Đ. Basler, *Arhitektura*, 51, sl. 22.

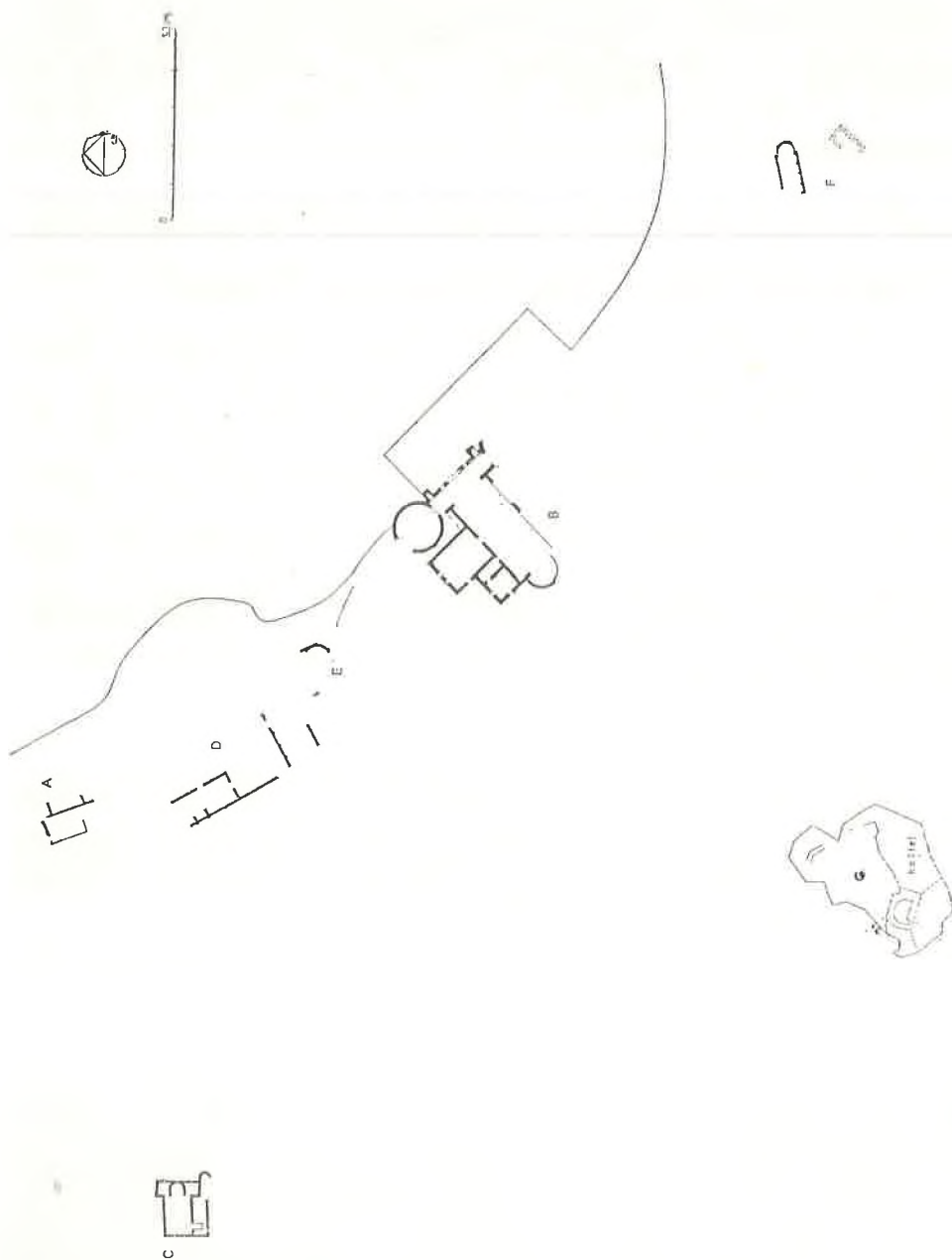
¹⁰⁴ I. Bojanovski, »Neka pitanja antičke topografije donje Neretve«, *Dolina rijeke Neretve ...*, Izdanja HAD, 5, Split, 1980, str. 182 i d.

¹⁰⁵ O Dioklecijanovoj palači usp. nedavno izišlu publikaciju T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd, 1982.

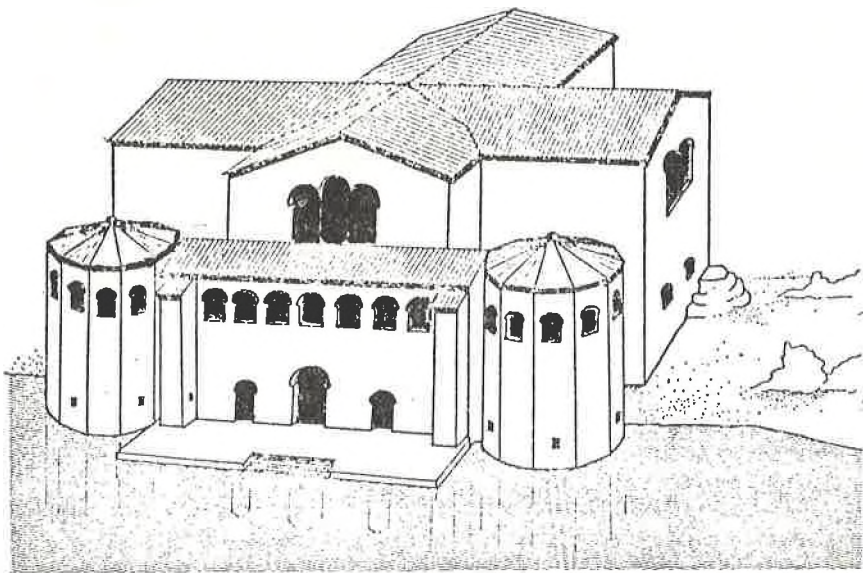
¹⁰⁶ O Gamzigradu usp. M. Čanak Medić, *Gamzigrad. Kasnoantička palača*, Saopštenja XI, Beograd, 1978. Natpis FELIX ROMVLIANA, pronađen u blizini ove godine, otkrio je da je u pitanju naselje, rodno mjesto cara Galerija (usp. Aur. Viktor, *Epit.*, 40, 15) koje se donedavno ubiciralo u mjesto Jasen u Bugarskoj (usp. G. Kazarow, »Denkmäler des Dulichenus-Kultes«, *Österr. Jahrb.*, 27, 1932, 168).

¹⁰⁷ Prvi i jedini snimak te građevine izradio je E. Dyggve, »Palača na otoku Mljetu sa novog gledišta«, *Zbornik za umjetnosno zgodovino*, V—VI, 1959, 79, sl. 24. Osim Dyggvea o toj građevini pisao je veliki broj istraživača.

¹⁰⁸ Novi član objekata u uvali Polača objavio je I. Fisković, »O rano-kršćanskim spomenicima«, sl. 31.



Sl. 23. Tlocrt arhitektonskog kompleksa u Polaćama na otoku Mljetu (prema: I. Fisković).



Sl. 24. Rekonstrukcija nadgrađa palače u Polačama na Mljetu (prema: I. Fisković).

Sjeverno od ove građevine nalazi se jedna bez sumnje još znatno monumentalnija građevina s apsidom prema jugu. Ona je vjerojatno bila glavna zgrada u čitavoj uvali, jer se čini da je najvećih dimenzija (sl. 23d i e). Na žalost, taj objekt nije uopće istražen, ali i danas vidljivi ostaci nad zemljom ukazuju na njegovu monumentalnost. Ona po svoj prilici ne pripada nekoj sakralnoj građevini, kako s oprezom pretpostavlja I. Fisković.¹⁰⁹ Njena apside je također poligonalna i po tome elementu stilistički je srodna spomenutoj palači. Jedan od najvažnijih zadataka arheologije u SR Hrvatskoj je istraživanje ovog objekta i čitave uvale u Polačama.

Prema M. Cagiano de Azevedu najbolje očuvani objekt je luksuzna lovačka villa *comesa Pieriusa* na Mljetu koji mu je podario Odoakar 488. godine.¹¹⁰ Autor je ranije mislio da se radi o građevini koja se može objasniti u okvirima rimske arhitekture,¹¹¹ ali u jednom drugom članku, koji je objavio nekoliko godina kasnije, on je držao da velika bazilikalna sala pripada tipičnom elementu *Saal* ubačenom u obične rimske konstrukcije.¹¹² Mislim da je prva Cagianova pretpostavka znatno prihvatljivija.

Kako se čini palača na Mljetu nije nikad do kraja dovršena, i to se podudara s kratkim životom Pieriusa, koji je poginuo 490. godine.¹¹³ Iza njegove smrti grandiozan projekt očito nije imao više tko dovršiti. Poligonalni oblik kula na prospektu ville, a osobito oblik apsida, pokazuje utjecaj arhitekture sjeverne Italije, gdje su takve forme bile uobi-

¹⁰⁹ I. Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima«, 238.

¹¹⁰ Usp. M. Cagiano de Azevedo, »Il Palatium di Porto Palazzo a Meleda«, *Accademia dei Lincei CCCLXV*, 1968, *Atti del Convegno intern. sul tema: Tardo antico e alto Medio Evo*, 273 i d.

¹¹¹ M. Cagiano de Azevedo, »Ville rustiche tardoantiche e installazioni agricole altomedioevali«, *XIII Settimane di studi del Centro di studi sull' alto Medio Evo*, Spoleto, 1966. 663 i d.

¹¹² M. Cagiano de Azevedo, »Palatium«, 280.

¹¹³ M. Cagiano de Azevedo, »Palatium«, 278 i d.

čajene, što indicira da je Pierius po svoj prilici doveo majstore iz tog dijela antičkog svijeta.¹¹⁴

Zapadnije od dviju velikih zgrada smjestila se crkva T tlocrta s upisanom potkovastom apsidom (sl. 23c).¹¹⁵ U sjevernom T proširenju bio je baptisterij s elipsastom piscinom. S južne strane su bile sporedne prostorije od kojih jedna završava apsidom. Ta je crkva prije desetak godina potpuno istražena, ali još uvijek nije publicirana.¹¹⁶

Konačno u okvire arhitekture u Polačama spada i utvrđenje na brdu Kaštil (sl. 23g), koje ima nepravilan oblik koji diktira reljef terena.¹¹⁷ Nema sumnje da taj objekt sadrži i elemente kasnoantičke gradnje, te da stoji u cijelom nizu utvrđenja 6. st. na dalmatinskim otocima i kopnu, kojima je svrha bila osiguravanje slobodne plovidbe prema sjevernom Jadranu. Karike toga fortifikacijskog lanca sve se više otkrivaju i sigurno ih je oko desetak sasvim pouzdano utvrđeno, ali nijedan još uvijek nije do kraja istražen.¹¹⁸ Ta su utvrđenja uglavnom pravilnog oblika, dok je, naprotiv, ovo na Mljetu nepravilan i više slijedi obris brežuljka, kao što je to slučaj s onima u unutrašnjosti, poput Bla-gaja na Buni ili Biogradaca.¹¹⁹

Sve navedene građevine pokazuju da na Polačama postoji jedan smišljeni urbanistički raspored koji nije mogao nastati slučajno. Budući da je najveći broj zgrada upravo iz kasne antike i da barem dvije imaju srodne stilističke elemente arhitekture, možemo se pitati nisu li one rezultat jednog jedinstvenog urbanističkog projekta koji je dao izraditi Pierius. Na to se pitanje, međutim, ne može u ovom trenutku pouzdano odgovoriti s obzirom na neistraženost cjeline. S druge strane, s obzirom na kratak period života Pieriusa nakon što je postao vlasnikom uvale, može se također pomišljati i na jedan spontani raspored građevina kao rezultat prirodne konfiguracije terena. Ni jedna ni druga pretpostavka za sada se ne mogu verificirati.

Očito je na temelju svega navedenoga da je Narona bila vrlo važan kršćanski centar u Dalmaciji, pa da je uz Salonu, Jader i Epidaur ona spadala među najvažnije dijeceze na istočnoj obali Jadrana. Nije Narona u kasnoj antici postala drugorazredan grad, nego je zadržala ono isto mjesto koje je imala i znatno ranije, tj. u kasno republikansko ili rano carsko doba. Njen je utjecaj na čitavu regiju vrlo uočljiv, a čini mi se da se nije zaustavio u samoj dijecezi, nego se proširio i znatno izvan nje, osobito u unutrašnjosti. Zanimljivo je da je utjecaj Narone znatno slabiji u primorju, gdje je Salona imala primarnu ulogu, bez obzira na granice dijeceza, iako, naravno, ni tu naronitanski utjecaj nije za potcjenjivanje. Rijeka Neretva je neprekidno kroz povijest imala ulogu prenosnika mediteranskih utjecaja u dublje zaleđe.

¹¹⁴ O tome sam problemu govorio 1981. na internacionalnom skupu u Chieti. Moj je prilog bio posvećen sličnostima i razlikama kasnoantičke arhitekture u sjev. Italiji i Dalmaciji. Rad bi morao izaći u časopisu *Abruzzo*, ali se do sada još nije pojavio.

¹¹⁵ Usp. A. Mohorovičić, »Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu«, *Beritićev zbornik*, Dubrovnik, 1960, 25 i. d., sl. na str. 30.

¹¹⁶ Piscina krstionice otkrivena je za vrijeme tih posljednjih istraživanja u sjevernoj prostoriji kod apside.

¹¹⁷ Taj objekt je prvi opisao i donio sumarni izgled I. Fisković, »O rano-kršćanskim spomenicima«, 238, sl. 31.

¹¹⁸ Usp. bilj. 98.

Nenad Cambi: THE ARCHITECTURE OF NARONA AND ITS SURROUNDING TERRITORY IN THE LATE ROMAN PERIOD

S u m m a r y

The article deals with the sacral and secular architecture of Narona territory in the late Roman period. The first attempt is in the direction of delimitation of Narona bishopric which cannot be precisely established. It is very likely that Narona bishopric spread north-east to Salonitan bishopric near Makarska, south-east to Epidaurum south from Pelješac, while in the north it came at least as close as Mostar. There were some changes of these boundaries during the second Salonitan council in 533. when bishoprics Muccur (Makarska) and Sarsenterum were established. The latter was somewhere inland either in Aržano or near Mostar.

Going along the Neretva river upstream there are the following churches: basilica under St. Vid in Narona, then adjacent to it in Mogorjelo and Nerezi and a little further in Žitomislići, Klobuk, Mokro and Doci. All these churches have many medieval architectural characteristics which makes it obvious that the influence came from Narona where this type of architecture, taken over from the East, was previously developed. The author believes that Bosnia and Hercegovina do not have the so-called »Bosnian« type of the churches since they exist outside this region and they are mostly found near the Neretva river which supports the hypothesis that Narona was the primary center.

The author then discusses some other types of churches like the three-conchal church in Cim near Mostar and the other with polygonal apse in Borasi. The influence in these cases also came from Narona.

Then the author gives a list of churches in the coastal part: Sladinac-Baćina near Kardeljevo, St. Mandaljena, St. Peter and St. John in Stonepolje, then on the little islands Lučnjak, Gubavac and Sutvara, and on Lastavo island. Some of these churches have the same characteristics of the churches which were built upstream on the Neretva (Sladinac, St. Peter and perhaps the church on Lastavo also) while the other churches are close to the influence of Salona. This means the there are two influences on the coastal part, from two centers, Salona and Narona.

Furthermore the author looks at the problem of some monasteries like the one on the island of Majsan and some bigger estates like those in Mogorjelo near Čapljina and Polače on the island of Mljet. These two estates were also fortifications and formed part of the defensive system in the eastern coastal part of the Adriatic in the 6th century.

All of the discussed churches confirm the role of Narona as an important center in the late Roman period. The architectural ideas developed and spread from this center.